

OSMANLI DEVLET DAİRELERİNDE MESAI KAVRAMI VE UYGULAMASI (18.-20. YÜZYILLAR)

Ahmet Yüksel*

Osmanlı devlet dairelerinde çalışma saatlerini ele alan az sayıda çalışmanın bulunması, bizi bu araştırmaya yönelten sebeplerden biri olmuştur.¹ Bu çalışma, Osmanlı arşiv belgeleri ışığında aşağıdaki sorulara cevaplar üretme amaçındadır: Osmanlılarda mesai hangi gün ve saatlerdedir? Öğle tatili veya ek mesai uygulaması var mıdır? Mesai saatlerinde mevsimlere göre bir düzenleme yapma ihtiyacı hissedilmiş midir? Memurların bir günlük mesaisi ortalama kaç saattir? Memurlar o saate riayet etmiş midir? Bu soruya olumsuz cevap verilmesine neden olan memurlar için merkezî idare ne tür tedbirler almış veya hangi yaptırımlarda bulunmuştur? Mesai saatlerine özgü esas ve uygulamalardan Osmanlılar varislerine bir miras bırakmış mıdır ve bu soruya olumlu cevap verilecekse Türkiye’de Cumhuriyet’i kuranlar o mirastan ne kadar pay almıştır?

Osmanlı İmparatorluğu’nun bürokratik yapısı üzerine birkaç söz

Mesai saatlerine ilişkin düzenlemeleri; bunları yapanları, düzenlemelerin muhataplarını ve ayrıca uygulama sahasına aktarılmasındaki güçlükleri anlayabilmek için, Osmanlı bürokratik ağının oluşum, işleyiş ve değişimini tanımak veya hatırlatmak icap etmektedir. Osmanlı yönetim yapısının Padişah ve imparatorluk geleneği ile beraber, hükümet işlerinin yürütüldüğü oldukça karmaşık ve kalabalık bir örgütten oluştuğuna dikkat çeken C. V. Findley, Osmanlı bürokratik teşkilatını şöyle bir tablo içerisinde ele almıştır: Saray, saray okulu ve devşirme sistemi; divan veyahut da devlet işlerinin müzakere edildiği, şikâyetlerin dinlendiği ve elçilerin kabul edildiği meclisler; mahkemeler; medreseler; yeniçeri orduları; tımar sistemi; Babîâli’nin idarî teşkilatı... Yönetici sınıfı ise genellikle dört ana başlık altında toplamıştır: Saray hizmeti; askerî-idarî veya daha sonraları sadece askerî teşkilat (*seyfiye*); dinî teşkilat (*ilmiye / ulema*) ve son olarak da kâtiplik hizmeti (*kalemiye*) veya daha sonraları *mülkiye* olarak anılacak sivil bürokrasi.²

Osmanlı Beyliği, kuruluşunu izleyen ilk yarım asır içinde, resmî olarak örgütlenmiş kalem dairelerinden veya profesyonel kâtiplerden oluşan ayrı bir

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ahmetarih@hotmail.com

¹ Bu konuyu işleyen yakın tarihli bir dizi makale için bkz. *Les Ottomans et le temps*, sous la direction de F. Georgeon & F. Hitzel, Leiden-Boston: Brill, 2012, 387s.

² Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform, Bâbîâli (1789-1922)*, çev. Latif Boyacı ve İzzet Akyol, İstanbul: İz yay., tarih yok, s.10, 13, 39.

gruptan yoksun idi. Sonraki dönemlerde ise Divan-ı Hümayun'a bağlı kalemler (büro/daire) imparatorluğun merkez bürokrasisinin en üst kademesini oluşturmuştur. Çünkü Divan-ı Hümayun'da önemli meseleler hakkında alınacak kararların gerek hazırlık gerekse uygulama safhaları, ilgili kalemlerde hazırlanmaktaydı. Babîâli'nin oluşmasından evvel Divan-ı Hümayun kalemleri *Beylik Kalemî* (*Beylikçi* veya *Divan Kalemî*), *Tahvil Kalemî* (*Kese* veya *Nişan Kalemî*) ve *Ruûs Kalemî* olmak üzere üç kısımdı. Her birinin başında, görevi evrakları torbalara (*kese/kise*) doldurmak olan *Kesedar* isimli memurlar bulunuyordu. Ancak bu üç büronun en önemlisi olan *Beylik Kalemî*'nin başında bulunan *Beylikçi*, diğer kalemleri denetleme hakkına sahipti. Bu münasebetle *Reisülküttap*'ın başyardımcısı sayılırdı ve Divan-ı Hümayun bürokrasisinin tüm işlerini Reisülküttap adına yönetirdi. Onun denetiminde çalışan *mümeyyiz*, kâtiplerin yazdıklarını kontrol eder, *kanuncu* yazılan buyrukların hukuk esaslarına uygun olup olmadığını araştırır, *ilamcı* ise, gerekli konularda rapor düzenlerdi. Bu şeflerin emrinde ihtiyaç oranında *kâtipler* çalıştırılırdı. Dolayısıyla kâtipler, merkez bürokrasi hiyerarşisinin en alt kademesindeydiler. *Beylik / Beylikçi Kalemî*'nden sonra gelen *Tahvil Kalemî*'nde; vezirlik, beylerbeyilik ve mollalık derecesindeki kadılık beratları ile dirliklere ait tevcih beratları, mütevellilik, meşihat ve esnaf kethüdalıkları beratları yazılır, hazırlanırdı. *Ruûs Kalemî*'nde ise 16. yüzyıl sonlarına değin *Beylikçi* ve *Tahvil* kalemlerinin işlerine benzer çalışmalar yapılırdı.³

Divan kalemleri, II. Mehmed döneminden (1451-1481) onsekizinci yüzyıl başlarına kadar nazari olarak *Nişancı*, fiilen Reisülküttap'ın buyruğu altında çalışmıştır.⁴ Bu haliyle *Nişancı* ya da *tuğra çekici*, Divan-ı Hümayun bürokrasisinin şefiydi. İmparatorluğun güçlü olduğu dönemlerde onun emrinde çalışan birçok memur vardı. Bunlardan birisi, görevi divan toplantılarında karar gerektiren davaları sözlü olarak takdim etmek olan *Tezkereci* idi. Bir diğeri ise, görevi unvanından anlaşılabilir olan *Divitdar*'dı. Bunlara ek olarak, her birinin kendi memur kadrosu bulunan, yüksek rütbeli iki memur daha vardı. Bunlardan ilki *Defter Emini* idi. Onun dairesi Defterhane, Defter Emaneti veya Defter-i Hakanî olarak isimlendirilmişti. Malî kayıtları ve hesapları tutan personeli içeren bu daire, kalem dairelerinin en geniş olup Divan'ın üyesi olan *Başdefterdar* tarafından idare edilirdi. Yükselme devrinde *Nişancı* ve *Başdefterdar*'ın emrinde bulunanlar, kalemîyenin esasını oluşturmaktaydı; zira

³ Kalemler, görev ve memurları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)*, c. I-II, haz. Neşet Çağatay, Ankara: TTK Yay., 1980, s. 65-66; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara: TTK Yay., 1988, s.1-2, 14, 39-40, 68; Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Ankara: Phoenix Yay, 2007, s. 48-50; Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: TTK Yay., 2003, s. 20-24; Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 45, 65, 72.

⁴ Mumcu, *a.g.e.*, s. 48.

yazışmaları sağlayan, arazi ve maliye hesaplarını tutan veya idarenin yürütülmesi için gerekli kayıtları saklayan çoğunlukla Defterhane kâtipleriydi. 1530'larda Nişancı ve Başdefterdar'ın emrinde toplam 50 kâtip ve 23 çırak bulunduğu tespit edilmiştir.⁵

Nişancı'nın emrinde, elindeki işlerin hacminin büyümesi nedeniyle Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı zamanında (1520-1566) oluşturulan bir memuriyet olan Reisülküttaplık da vardı. Reisülküttap, Divan'ın yazılı işlerini gören kâtiplerin başıydı. Nişancı, bahsedilen konumundan dolayı, çok önemli yeri ve görevlerine rağmen hiçbir zaman Divan-ı Hümayun'un üyesi sayılmadı.⁶ Ancak Reisülküttap'ın emrindeki memurlar, zaman içinde Divan'dan ayrı bir daire şeklinde örgütlendiler. Bu aynı zamanda kadrosu meslekî uzmanlardan oluşmuş ve tam mesai sistemine göre faaliyet gösteren bir dairenin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk örneğiydi.⁷ Onaltıncı yüzyıldan itibaren padişahların name-i hümayun denilen mektuplarının yazılması görevi de Reisülküttap'a verilince, Nişancı'ya sadece tuğra çekme işi kaldı.⁸ Nihayet 17. yüzyılın sonlarına doğru, Divan'ın yetkileri Babîâli'ye (Sadrazam Divanı / Paşa Kapısı)⁹ geçince, Nişancı'nın önemi bir hayli azaldı. Buna karşın Reisülküttap, *Sadrazam*'ın başyardımcısı durumuna geldi.¹⁰

Bütün imparatorluk işlerinin, tarihin Babîâli olarak hatırladığı Sadrazamlık merkezine intikali ise Osmanlı bürokrasisindeki çok önemli bir değişim ve dönüşüme işaret eder. Önceleri sadece Divan-ı Hümayun'un sabah toplantılarından arta kalan işlerle uğraşan Sadrazamlık, İkinci Divan'ının kurulmasıyla yönetimle ilgili meselelerin karar merkezine; Saray ise sadece törensel işlevleri yerine getiren bir yapıya dönüştü.¹¹ Divan-ı Hümayun kalemleri de memur ve kayıt defterleriyle birlikte Babîâli'ye intikal etti. Bunlar, Sadrazam'ın maiyetinde bulunan *Sadrazam kethüdası* ve *Sadrazam*

⁵ Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 46-47.

⁶ Mumcu, *a.g.e.*, s.29; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.247.

⁷ Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s.46.

⁸ Nişancılık makamı 1836'da lağvedilerek işleri Defter Emini'ne devrolunmuştur. Daha sonra Defterhane-i Hakanî Nezareti kurulmuştur ki bugünkü Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'ne muadildir. Bkz. Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku (Adalet ve Mülk)*, Arı Sanat Yay., İstanbul 2008, s. 257-258.

⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 5-11, 262.

¹⁰ Mumcu, *a.g.e.*, s. 42; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 242.

¹¹ Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 48.

*mektupçusu*¹² ile birlikte *Hademe-i Babiâsafi* veya *Hademe-i Babiâli* ismini aldılar.¹³

Bu değişimin ardından Babiâli üç daireye ayrıldı. Birisi Sadrazam'ın yardımcısı durumundaki Kethüda Bey'in denetiminde olup mülkî ve askerî işlere bakmaktaydı. Bu dairenin işleri *Kethüda Kalemî Kâtibi* denilen memur ile maiyetindeki kâtip ve kâtip adayları (*şakirt / mülazım*) tarafından görülürdü. İkinci daire, imparatorluğun dış politika işlerini yürütürdü. Bu daire, unvanı henüz göreviyle tam manasıyla örtüşmemiş olan Reisülküttap'ın yönetimi altındaydı. Onun maiyetinde ise *Divan-ı Hümayun Tercümanı*, *Beylikçi* ve özel kâtipi konumundaki *Amedî (Amedçi)* gibi şube müdürleri vardı. Üçüncü daire ise *Çavuşbaşı*'nın denetiminde olup, halkın Sadrazam'a verdiği dilekçeleri incelemek, güvenlik ve teşrifat işlerini yürütmekle görevliydi.¹⁴

II. Mahmud devrinde (1808-1839) girişilecek reformlar arifesinde Babiâli'nin yapısı bu şekildeydi. Teşkilat olarak hâlâ küçüktü ve bazı açılardan karışık olarak yapılanmıştı. Sadrazam'ın divanı yanında konağını ve yukarıda adı geçen daireleri kapsamaktaydı. Bunlardan Kethüda Bey ve Çavuşbaşı'nın daireleri, önemli eksikliklerine rağmen kalemiye ile yeni yeni özdeşleşmişti. Babiâli'nin kalemiye kadrosu fiilen Reisülküttap'ın maiyetindeki memurlarla sınırlıydı.¹⁵ Bir zamanlar Divan-ı Hümayun kalemlerinin şefi olan, ancak Nişancı'nın gölgesinde kalan Reisülküttap, zamanla en üst düzey memurlardan biri ve özellikle dışişlerinin yürütücüsü durumuna yükseldi. Bu şekilde her ne kadar Reisülküttaplık dışişleriyle, Sadaret Kethüdalığı içişleriyle ilgileniyorsa da, bu memuriyetlerin varlık nedenleri ve görev sınırları bu alanlar değildi. Zaten mevcut kadroları da bahsedilen alanlar için tahsis edilmemiş olup, aynı kadrolar hem harici hem de dâhili işler için kullanılmaktaydı. Aslında bu klasik sistem, yeni problemlerle karşılaşılınca kadar gayet iyi bir şekilde işledi. Ancak güç dengesinin kendi aleyhine dönmeye başlamasından sonra, kurulan bürokratik yapı yetersiz kaldı. Zira imparatorluk, bürokratik açıdan 15 ve 16. yüzyıllarla kıyas kabul edilemez derecede büyümüşü: İş hacmi artmış, yapılan işler karmaşıklaşmış ve buna bağlı olarak personel sayısı ve bürokratik birimler de çoğalmıştı. Nihayet dâhili olaylara yabancı devletlerin müdahale etmesi ve haricî olayların imparatorluğu sıkıntıya sokması paralelinde artan diplomatik temaslar, savaşlar ve ayrıca uluslararası ticaret Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil

¹² Mektubî veya Mektupçu Kalemî, Sadrazamın yazışma kâtipliği görevini yerine getirirdi. 18. asrın sonunda bu kalem yaklaşık 30 kâtipi kapsıyordu. Bkz. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 68.

¹³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 69, 255-262; Mumcu, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁴ Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yay., İstanbul 2006, s.70-71; Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s.68-71; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.256-259.

¹⁵ Findley, *a.g.e.*, s.285.

bürokrasinin yükselişini tetikledi. Bu ilişkileri daha önce tanzim etmiş olan klasik kurumların varlığı, artık yeterli gelmemekteydi. Özellikle dış olayların dayatması sonucunda yabancı dile ve çağdaş diplomasi kurallarına hâkim olan uzman memur ve kurumların gerekliliği kendisini şiddetle hissettirmekteydi.¹⁶

II. Mahmud devrinde artan merkezîyetçilik Babîâlî'nin işlerini daha da yoğunlaştırdı ve verimliliği sağlamak için, Babîâlî'nin çeşitli bakanlıklara ayrılması kaçınılmaz oldu.¹⁷ Bu gerekliliği ve bürokratik yetersizliği fark eden II. Mahmud, ilk olarak, 1836 senesinde Reisülküttap'ı *Hariciye Nazırı*'na dönüştürdü ve onu Sadrazam'dan sonra Babîâlî'nin ikinci adamı yaptı. Amedî, Beylikçi, Tahvil ve Ruûs adlı divan kalemleri, eski alışkanlığın bir devamı olarak *Hariciye Nazırı*'nın maiyetinde bırakıldı. Klasik dönem bürokrasisinden intikal eden bu kalemler, reformlardan fazla etkilenmemekle birlikte, eski önemini kaybetti. Ancak sembolik de olsa, varlıklarını imparatorluğun sonuna kadar sürdürdüler.¹⁸ Reisülküttap'tan sonra dönüşüme uğrayan diğer bir memur, Sadrazam Kethüdası oldu. İlk olarak *Mülkiye Nazırı*'na, 1837 senesinde ise *Dâhiliye Nazırı*'na dönüştürüldü. Kalemler ve çalışanları da bu dönüşümlerden haliyle etkilendi. Amedî Kalemî memurları, dâhiliye ve hariciye ismiyle iki ayrı daireye bölündü. Birine Maruzat-ı Dâhiliye Odası, diğerine de Maruzat-ı Hariciye Odası ismi verildi.¹⁹ Bu arada II. Mahmud, Divan-ı Hümayun'u lağvetmişti; ancak sekreteryası, Divan-ı Hümayun ismiyle, herhangi bir hukuksal ve siyasal fonksiyonu olmadan, daha ziyade bir gösteriş ve teşrifat aracı olarak imparatorluğun sonuna kadar varlığını sürdürdü.²⁰

Osmanlı imparatorluk idaresinin Avrupa örnek alınarak bakanlıklar sistemi doğrultusunda düzenlenmesi, bu şekilde başlamış olmaktadır. Kısa müddet sonra, Çavuşbaşı, bazen ve pek de uygun olmayarak Adalet Bakanı'na benzetilen *Divan-ı Deavi Nazırı*; Başdefterdar *Maliye Nazırı*; Kaptan-ı Derya ise *Bahriye Nazırı* haline geldi.²¹ Nezaretlerin oluşmasıyla bugünkü anlamda bir hükümet şekline doğru bir adım atılmış oldu. Daha önceleri kurulan Meclis-i Meşveret ve Meclis-i Şura'nın yerini, Meclis-i Has ya da diğer adı ile Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu) almaya başladı. Daha sonra Şeyhülislam da kadroya dâhil edildi.²² Bu şekil üzere ve Padişahın isteği doğrultusunda kabine teşkili I.

¹⁶ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. VI, Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul 1309, s.171; Halil İnalçık, "Reis-ül-Küttâb", *MEB İA*, c. IX, Eskişehir 1997, s. 682 vd.; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yay., 2009, s. 20-22, 51; Mumcu, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁷ Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 70-71.

¹⁸ Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, s. 53.

¹⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.247.

²⁰ Ekinci, *a.g.e.*, s. 251; Mumcu, *a.g.e.*, s.10.

²¹ Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 119-120.

²² Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 154.

Meşrutiyet'in ilanına kadar devam etti.²³ Sonuçta, belirli bir ihtisas gerektiren nezaretlerin kurulmasından ve bunların uzman kadrolarının oluşmaya başlamasından sonra Babîlî'nin klasik yapısında önemli değişimler yaşandı. Ayrıca, yetkilerinin bir kısmını nezaretlerle paylaşmak zorunda bırakılan Sadrazam, eski siyasi güç ve önemini yitirdi.²⁴

Görüldüğü üzere, geleneksel Osmanlı kamu bürokrasisi, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren köklü bir değişime uğramıştı. Bu değişim Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) artarak devam etti. Bakanlıkların yanında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (1837), Meclis-i Dar-ı Şura-yı Askerî (1836), Meclis-i Umur-ı Nâfia (1838), Meclis-i Maarif-i Umumiye (1846), Meclis-i Maliye (1846), Meclis-i Âli Tanzimat (1854) gibi çeşitli meclisler kuruldu. Bunlar ilgili oldukları bakanlıklara danışmanlık hizmeti vermekteydi. Kısacası; yürütme organı olarak bakanlıklar, danışma birimi olarak da meclisler, Osmanlı yönetim düzeninin yeni merkez örgütünü oluşturmaktaydı. Böylece 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında, Osmanlı mülkiye memurları yerel yöneticilik, diplomatlık, defterdarlık, müfettişlik, tahrir memurluğu ve hâkimlik gibi görevleri tıpkı Batılı meslektaşları gibi yerine getirmeye başladılar.²⁵ Usul ile ilgili eski kalıplar varlığını muhafaza etmekle beraber, artık istatistiklerin toplanması, pasaport ve nüfus varakalarının verilmesi, cari evrak akışının kontrolü ve kanunların taslak yazımı veya yayınlanması gibi çeşitli görevlerle ilgili yeni memuriyetler mevcuttu. Bir de, görevini yasal olarak belirlenmiş şartlar altında ve çalışma ile ilgili mesuliyet sisteminin sınırları içerisinde ifa eden bir kamu hizmetçisi kavramı, diğer bir ifadeyle yeni bir memur kavramı doğmaya başladı.²⁶

Özetle, 18. yüzyılın sonlarından itibaren, hükümetin yeniden güçlenmesi ve merkezileşmesi, askerî alan dışında kalan hemen her bürokratik yapıyı kâtiplerin ya da mülkiye memurlarının doldurması anlamına gelmişti. Bu ise kalemiyede -- ya da 1830'lardan itibaren daha uygun düşecek bir terim olarak mülkiyede -- devasa bir büyümeyi beraberinde getirdi. Kalemiye 19. yüzyılda hacim, karmaşıklık ve bazen de güç itibarıyla çok gelişti. Onaltıncı yüzyılın başlarında sayıları henüz 20-30 mertebesinde iken,²⁷ 1777 ile 1797 yılları

²³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 264.

²⁴ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul 1993, s. 46, 81-83.

²⁵ Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996, s. 6, 285, 290.

²⁶ Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 159-160.

²⁷ Koçi Bey, 16. asrın ortalarında Divan-ı Hümayun kalemlerinde 11, Defterdar kaleminde ise 7 kişinin çalıştığını kaydetmiştir. (*Koçi Bey Risâlesi*, haz. Yılmaz Kurt, 3.bs., Ankara: Akçağ Yay., 2011, s.51). 1553 senesinde Reisülküttap ve Divitdar da aralarında olmak üzere toplam 13; 1562'de 22; 1565'te 24 ve 1569'da 27 kâtip vardı. (Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 48-49). III. Murad zamanında Divan-ı Hümayun kâtipleri 24; Hazine-i Amire kâtipleri 16; şakirtler ise 133 olarak kaydedilmiştir (Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, s. 152).

arasında yazılan ve son derece kesin olan bir kaynak, o yıllarda İstanbul'daki merkez teşkilatında görevli kâtiplerin sayısını 869 olarak vermektedir. Aynı dairelerdeki alt düzey (şakirt ve mülazımlar) ve üst düzey amirlerin (hâcegân ve mümeyyiz) eklenmesiyle bu sayı 1500 kişilik bir toplama ulaşmaktadır. O dönemde kâtiplerin hem başkent hem de taşradaki diğer dairelerde de hizmet ettiği hesaba katılınca, 1790 yılı itibariyle kalemiye mensuplarının 2000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Nihayet sorumluluklarında meydana gelen artışa binaen, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) istihdam edilmiş mülkiye memurlarının toplam sayısı 35 000 olarak hesaplanmaktadır. Ancak bir karşılaştırma yapıldığında Osmanlı mülkiye sınıfı hâlâ büyük değildir. Rusya'da 1800 senesinde 38 000 olan memur sayısı 1856'da 114 000'e yükselmiştir. Yine de, 1900'lerin Osmanlı İmparatorluğu için 35 000 mülkiye memuru bir yüzyıl öncesine göre büyük bir artışı temsil etmektedir.²⁸ İttihat ve Terakki devrinde ise Babiâli; 1908-1909 tasfiyelerinden sonra dahi, 1789'da olduğundan çok daha büyük ve karmaşık bir örgüt idi. Başlıca daireleri, gittikçe diğer modern bürokrasilerin dairelerine benzer bir görüntü kazandı.²⁹

Bahsedilen değişim ve genişleme; aynı zamanda, esas konunun aşağıdaki aktarımı esnasında çok defa görülecek olan Osmanlı memurlarını belirlenen mesai saatlerine uydurmaktaki zorlukların daha iyi anlaşılmasına da imkân tanyacaktır. Konunun aktarım ve anlatımına geçmeden, çalışma içerisinde tekrara düşmekten kaçınmak gayesiyle evvela meselenin tetkikine olanak sağlayan emir ve yazışmaları içeren vesikalar ve onların metin içerisindeki kullanımı hakkında bazı bilgiler vermek yararlı olacaktır. İlk olarak, Tanzimat öncesi dönemde, mesai saatlerini düzenleyen ve Sadrazam'a ait olan emirlerin birinci muhatabı, çoğu zaman Reisülküttap, bazen de düzenlemelerin kapsadığı daireler veya kâtipler münasebetiyle Defterdar'dır. Kesedar, hulefa, kâtip, şakirt ve müstahdem gibi daha alt kademelerdeki amir veya memurlar da vesikalarda bazen tek tek, ama çoğu zaman "*Babiâli Hademesi*" şeklinde kaydedilmişlerdir. Çalışmamızda, bunlar için en genel anlamıyla *memur*; kalemler içinse *daire* tabiri kullanılmıştır. II. Mahmud devrinde Reisülküttap'ın yerini alan Hariciye Nazırı, Babiâli bürolarının (kalemlerin) kendisine bağlı bırakılması münasebetiyle, nezaretlerin ve Meclis-i Vükela'nın oluşumunu tam manasıyla tamamlamasına ve bürokratik görev dağılımının gerçekleşmesine kadar, bir müddet daha "*memur ve mesai*" temalı emirlerin muhatabı olmaya devam etmiştir. Sonrasında, bu klasik düzenin yerini nezaretler veya kurumlar arası

1631 senesinde Defter-i Hakani'de 16; Divan-ı Hümayun'da 44; Dergâh-ı Ali'de 933 kâtip vardı. (*Koçi Bey Risâlesi*, s.70). 17. asrın ortalarında maaşlı kâtiplerin sayısı 36'yı bulmuştur. (Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 48-49). 18. asrın ortalarına gelindiğinde ise Defterhane kalemlerinde 15 kâtip, 15 şakirt ve 30 mülazım; 18. asrın sonlarında ise 100 kâtip mevcuttu (Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 96).

²⁸ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, s. 22-23, 57.

²⁹ Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 289.

yazışmalar almıştır. Mesai saatlerine ilişkin düzenlemeler de nezaretlerden gelen talepler doğrultusunda Meclis-i Vükela'da görüşülmeye ve karara bağlanmaya başlanmıştır.

Osmanlılarda mesai günleri, tatil ve yıllık izin uygulaması

Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümet merkezindeki en temel yönetim birimi olan Divan-ı Hümayun, Orhan Gazi'den itibaren II. Mehmed'in ilk devirleri de dâhil olmak üzere, her gün hükümdarın başkanlığında toplanmıştır. Divan müzakereleri sabah namazından sonra başlayıp kuşluk vaktine, bazen de öğleye kadar devam etmiştir.³⁰ Divan toplantıları 16. yüzyılın ortalarından itibaren haftada dört-beş kez yapılmaya başlanmış, daha sonra artan savaşlar nedeniyle iki güne inmiştir. Hükümet idaresinin 17. yüzyılın sonunda Babiâli'ye geçişinden sonraki süreçte, toplantılar bir ara tekrar dörde çıkmış ise de sonradan ikiye inmiştir. En sonunda da daha çok elçilerin kabul edildiği ve yeniçerilerin üç aylıklarının verildiği günlerde toplanmıştır.³¹

İsmail H. Uzunçarşılı'nın ifade ettiği üzere, memurlar her gün, hatta bayramlarda bile hükümet merkezine veya Babiâli'ye gelmeye mecburdular. Divan'ın toplanmadığı Pazartesi ve Perşembe günleri (18. yüzyılın sonları), yani bu iki tatil gününde, Babiâli memurlarından sadece kâtipler -- onlar da nöbetleşerek -- dairelerinden çıkabilirlerdi.³² Nitekim Tanzimat'tan önceki döneme ait emirler, Babiâli'de Kethüda Bey'in ve Defterdar Kapısı'nda Defterdar Efendi'nin akşamüstü dairelerinden çıkmadıkları sürece hiçbir memurun yerinden kıvıldamaması yönündeydi.³³ II. Mahmud devrinden itibaren nezaretlerin oluşmasıyla birlikte; sadece mesai bitiminde yapılacak işleri kalmayan kâtiplerin dairelerini terk edebilecekleri ve amirlerinse ortaya çıkabilecek herhangi bir acil iş üzerinde çalışmak üzere nazırlar gidene kadar dairelerinde nöbetleşerek kalmaları kararlaştırılmıştı.³⁴ İttihat ve Terakki döneminde, 1910'lu yıllarda ise "*eskiden olduğu gibi amirlerin makamlarında buldukları müddetçe memurların münasip miktarının nöbetleşerek dairelerinde bulunmaları gerektiği esası*" Meclis-i Has ve Meclis-i Vükela tarafından kabul edilmişti.³⁵

³⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 1-2, 14, 24; Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, s. 65-66.

³¹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler, Telhisler (1597-1607)*, İstanbul: İÜEF Yay., 1970, s. XVII.

³² Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 255.

³³ *Vak'anivis Ahmed Lüfî Efendi Tarihi*, c. I, haz. Ahmet Hezarfen, İstanbul: YKY, 1999, s. 86.

³⁴ Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 163.

³⁵ *BOA, DH.EUM.THR*, 38/65; 15 Haziran 1326 / 28 Haziran 1910; *BOA, BEO*, 3797/284773; 11 Ağustos 1326 / 24 Ağustos 1910; *BOA, MV*, 194/20; 22 Teşrinievvel 1330 / 4 Kasım 1914.

Kıscacası, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Dönemi'ne gelinceye kadar çok fazla kamu kurumu ve memur olmadığı için Cuma namazı dışında tatil yapılmazdı. Ancak Tanzimat'a doğru ve sonra, devlet daireleri sayıca çoğalınca, Divan'ın toplanmadığı Perşembe günü öğleden sonra resmî tatil kabul edildi.³⁶ 1836 tarihli bir düzenlemeyle de Perşembeleri tüm gün resmî tatile çevrildi, ardından buna Pazar günleri de eklendi. Ancak Tanzimat'ın ilanı sırasında Pazar tatili terk edildi. Öte yandan, Perşembeleri tatil yapan memurlar Cuma günü de namaz münasebetiyle pek verimli çalışmadığından devlet dairelerinde işlerin iki gün üst üste aksamakta olduğu görüldü. Hem bunu gidermek hem de Cuma namazına saygı için 1842 senesinde haftalık izin günü Perşembe'den Cuma'ya aktarıldı.³⁷ Bu uygulama, Pazar gününün resmî tatil günü olarak kabul edildiği 1935 yılına kadar resmî dairelerde ve devlet okullarında devam etti.³⁸ Ancak sonraki 15 yıl içinde birçok memurun Pazar günlerini de tatile geçirmeyi alışkanlık haline getirmiş olmasından dolayı Cuma günü haricinde mazeretsiz olarak tatil yapanların cezalandırılacaklarının kararlaştırılmış olduğuna ve bu hususa ziyadesiyle dikkat kılındığına vurgu yapan özel bir emir yayınlamak gerekmişti.³⁹

Memurların yıllık izin haklarının Osmanlı bürokratlarının gündemine alınması ise ancak İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarı dönemine tesadüf eder. Bu hususta Adliye Nazırı'nın Sadaret'e gönderdiği 29 Mayıs 1910 tarihli bir yazısı kayda değerdir. Nazır bu yazısında, "*Osmanlı ülkesinde memurların yaz günlerinde terhis edilmeleri usulünün henüz uygulamaya geçirilmediğinden ve mevcut vaziyet nedeniyle Mebusan Meclisi'nin öyle bir kanun çıkarabilmesinin de pek mümkün olmadığından*" bahsettikten sonra "*hâlbuki hararetin çok arttığı bir mevsimde sürekli mesai ile meşgul olmak fikrinin insan hayatı üzerinde bırakacağı kötü tesirleri izah etmeye gerek olmadığına*" dikkat çeker. Sadaret'ten isteği ise, en azından, diğer ülkelerde geçerli olan yıllık izin usulünün kabulüne kadar hükümet dairelerinin Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında Pazar günleri tatil edilmesidir.⁴⁰ 24 Ağustos 1910 tarihli bir kayıttan Nazır'ın isteğinin gerçekleştiği, ancak bunun çok uzun ömürlü bir uygulama olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü söz konusu kaydın devamında, "*Pazar tatilinin gelecek Eylül'ün başından itibaren kaldırılmasının gerekliliği yönünde Meclis-i Vükela tarafından daha evvel alınmış ve bütün dairelere tebliğ edilmiş bir karar*"ın varlığından bahsedilmektedir.⁴¹

³⁶ Eryılmaz, a.g.e., s. 183, n. 145.

³⁷ Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, s. 50-51.

³⁸ Eryılmaz, a.g.e., s. 183, n. 145.

³⁹ BOA, A.MKT.NZD, 294/25; 5 Rebiyülahır 1276 / 1 Kasım 1859.

⁴⁰ BOA, BEO, 3762/282135; 16 Mayıs 1326 / 29 Mayıs 1910.

⁴¹ BOA, BEO, 3797/284773; 11 Ağustos 1326 / 24 Ağustos 1910.

Mesai Saatleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarından itibaren, memurlar her gün güneş doğmadan vazifelerine gelir ve güneş batmadan bir saat evvel Sadrazam'ın müsaadesiyle evlerine dönerlerdi.⁴² Osmanlı memurları uzunca bir süre bu şekilde, yani saat kavramı olmaksızın mesailerine devam etmişlerdir: 1735 tarihli bir emirde “*memurların her gün seher vaktinde hazır bulunacakları dairelerinde akşam yaklaşınca kadar oturup halkın işlerini görmeye gayret sarfetmelerinin gelenekten olduğu açıktır*” denilmektedir.⁴³

Mesai saati kavramının ne zaman yerleştiği konusunda kesin bir tarih vermek güçtür; ancak vesikaların ışığında en erken tarih 18. yüzyılın sonları olarak tespit edilmiştir. Mesai için imparatorluğun son dönemlerine kadar kullanılan saat sistemi ise alaturkadır. Ezanî veya gurubî olarak da tanımlanan bu saat sisteminde güneşin batışı 12.00 olarak kabul edilir ve o anda yeni bir gün başlardı. Bu sisteme ve mevsimlere göre mesai başlama vakti güneşin doğuşundan veyahut sabah namazından bir veya birkaç saat sonrasındır. (1.00, 2.00 gibi). Mesai bitişi ise güneşin batışından veya akşam namazından birkaç saat öncesine işaret eden 10.00 veya 11.00'dir. Osmanlılarda ve mesai saatleri özelinde, bugünkü alafranga yahut zevâli denilen saat sisteminden ise 19. yüzyılın ortalarından itibaren ve bilhassa telgraf kullanımının yaygınlaşmasından sonra faydalanılmaya başlanmıştır.⁴⁴ Ancak bu ifadeden imparatorlukta tamamıyla alafranga saat sistemine geçildiği manası çıkarılmamalıdır ki zaten bazı resmî daireler alaturka saat sistemine göre çalışma saatlerini belirlemeye devam etmişlerdir. Bu ise aşağıda dikkat çekilecek olan bazı karışıklıkların yaşanmasına sebep olmuştur.

Mesai saatlerinin mevsimlere göre düzenlenmesi

Günlerin değişen uzunluğundan dolayı mesai saatlerini mevsimlere göre (*hasb-el-mevsim*) değiştirmek Osmanlılarda teamül haline gelmişti.⁴⁵ Nitekim konuya ilişkin geç 18. yüzyıl vesikalarında, çalışma saatlerinin “*günlerin gereğine göre*”⁴⁶ belirlendiğinden ve bu saatlerin “*makul derecede*”⁴⁷ olduğundan bahsedilmektedir. Aynı vesikalarda memurların; “*bu en kısa*

⁴² Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 255.

⁴³ BOA, C.ML, 665/27206; Gurre-i Cemaziyülâhır 1148 / 19 Ekim 1735.

⁴⁴ E. İhsanoğlu ve F. Günergun, “Osmanlı Türkiyesi’nde alaturka saatten alafranga saate geçiş,” *X. Ulusal Astronomi Kongresi, 2-6 Eylül 1996, [Bildiriler]*, İstanbul: İ.Ü. Fen Fakültesi Astronomi ve Uzay Bilimleri Bölümü ve Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü, 1996, s. 434-441.

⁴⁵ Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 163.

⁴⁶ BOA, A.DVN. MHM, d., 202 Nolu defter, s. 6, hüküm: 10; 23 Cemaziyülevvel 1209 / 16 Aralık 1794.

⁴⁷ BOA, A.MKT.MHM, 354/73; 16 Zilhicce 1282 / 2 Mayıs 1866.

günlerde [kış mevsiminde] kalemlerine erkence gelmelerinin memuriyetlerinin gereği olduğu”,⁴⁸ yaz mevsiminde ise “*günlerde bir vüsat (uzama/genişlik) olduğu için, böyle vakitlerde dairelerine erken gelip geç gitmeleri gerektiği*”⁴⁹ bildirilerek, memurlar yeni mesai saatlerinden haberdar edilmişlerdir. Bu sürecin imparatorluğu yönetenler tarafından ne kadar dikkatle takip edildiği vesikalara şu ifadelerle yansımıştır: “*yaz mevsiminin an be an yaklaşmasından dolayı günlerde hâsıl olmakta olan uzunluk münasebetiyle memurların Babîâli’de mevcut bulunmaları memuriyetlerinin gereğidir*”⁵⁰ veya “*Şu sıralar günlere de uzunluk gelmiş ve gelmekte olmakla şu mevsime nazaran...*”⁵¹

Öğle tatili uygulaması

1900’lerden önceki kayıtlarda, memurların yemek veya dinlenme için öğle tatili yaptıklarına ilişkin herhangi bir ibareye tesadüf edilememiştir. Bu münasebetle, mesai saatlerine denk gelen öğle ve ikinci namazları dışında memurların aralıksız çalışmış olmaları muhtemeldir. Öğle tatiline ilişkin en erken tarihli kayıt, pek geç olmakla birlikte, şimdilik 1909 tarihlidir. O sene, memurların sabahleyin saat 2.00’de (güneşin doğuşundan 2 saat sonra) işleri başına gelip, 4.30’a kadar çalıştıktan sonra 1,5 saat tatil ve teneffüs etmeleri, öğleden sonra ise 6.00’dan 10.00’a kadar aralıksız işleriyle uğraşmaları Dâhiliye Nezareti’nden ilgili birimlere tebliğ edilmiştir.⁵² Bir sene sonra da, Meclis-i Vükela tarafından yaz mevsimine özel olmak üzere ve Haziran ayından itibaren bütün mülkiye ve ilmiye memurlarının yemek ve istirahat için 1 saat süreyle öğle tatiline çıkmaları kararlaştırılmıştır.⁵³

1916 senesinde ise, 1 saatlik öğlen tatilinin yeterli olmadığını gerekçe göstererek, bu sürenin hiç olmazsa 1,5 saate çıkarılması yönünde artan talep üzerine Meclis-i Vükela öğlen tatiline yarım saat eklenmesini, öte yandan mesai çıkışlarının yarım saat ileri alınmasını uygun bulmuştur.⁵⁴

⁴⁸ BOA, C.DH, 81/4027; 8 Rebiyülevvel 1201 / 29 Aralık 1786.

⁴⁹ BOA, A.DVN. MHM, d., 196 Nolu defter, s.1, hüküm: 1; 2 Zilkade 1205/3 Temmuz 1791; 219 Nolu defter, s.3, hüküm: 5; 9 Zilkade 1218 / 20 Şubat 1804; 236 Nolu defter, s.1, hüküm: 2; 3 Cemaziyülevvel 1230 / 13 Nisan 1815; BOA, A.MKT, 41/24; 6 Cemaziyülevvel 1262 / 2 Mayıs 1846; BOA, C.DH, 69/3421; 3 Cemaziyülevvel 1230 / 13 Nisan 1815.

⁵⁰ BOA, C.DH, 47/2332; 3 Cemaziyülâhır 1234 / 30 Mart 1819.

⁵¹ BOA, C.DH, 345/17210; 11 Safer 1257 / 4 Nisan 1841; BOA, C.HR, 127/6350; 23 Rebiyülevvel 1259 / 23 Nisan 1843.

⁵² BOA, DH.MUİ, 3-2/65; 13 Ramazan 1327 / 28 Eylül 1909.

⁵³ BOA, BEO, 3797/284773; 11 Ağustos 1326 / 24 Ağustos 1910.

⁵⁴ BOA, DH. EUM. VRK, 16/58; 4 Eylül 1332 / 17 Eylül 1916.

Toplam mesai süresi

Arşiv belgeleri, yemek veya namaz aralarına ilişkin bilgilerden yoksun olmakla birlikte, 18. yüzyılın sonundan II. Abdülhamid devrinin sonlarına kadar uzanan süreçte Osmanlı memurlarının ortalama çalışma süresinin 8 ila 9 saat arasında değişmekte olduğu görülmektedir. Klasik bürokrasi düzeninden uzaklaştıkça bu sürenin azaldığı görülmektedir.⁵⁵ Çalışma saatlerinin imparatorlukta daima bir kaygı konusu olduğuna vurgu yapan C. V. Findley, mesainin kısa olmasını ve bir düşüş eğilimi göstermesini, resmî kurumların çoğalmasıyla zaten şişkin olan memur sayısının gittikçe artması ve dolayısıyla iş hacminin daralması ile açıklamaktadır. Ona göre dairelerdeki iş yoğunluğu dönemden döneme değişmekle birlikte, bugünün uluslararası standartlarına göre pek ağır değildir. Çünkü Tanzimat Dönemi'nde dahi resmî işlerin hacmindeki artış henüz birçok memurun 7 veya 7,5 saati işlerine hasretme noktasına henüz ulaşmamıştır. Hatta Ramazan ayı dışında dahi zorunlu mesainin 5 saatin altına düştüğü olmuştur.⁵⁶

Ramazan ayının mesai saatlerinde meydana getirdiği azalmaya da burada dikkat çekmek gerekmektedir. Osmanlılar veya bütün Müslüman topluluklar için özel önemi olan Ramazan ayı münasebetiyle, memurların çalışma saatlerinde her sene oynama yapmak gerekmiştir. O doğrultuda mesai başlangıcı birkaç saat ileri atılmıştır. Mesela 1832 senesinde alaturka saat ile 3.30 olan mesai başlama saati Ramazan ayı boyunca 6.00 olarak değiştirilmişti.⁵⁷ Akşam namazından birkaç saat öncesine denk gelen mesai bitiş vakti içinse oruç münasebetiyle herhangi bir uzatma yapmak imkânsız olduğundan haliyle çalışma saatleri oldukça kısalmıştı. Mesela 1848 senesi Ramazan'ında, bütün memurların tatil günleri dışında gündüzleri 6.00'da dairelerinde hazır bulunup akşam 10.00'a kadar eksiksiz olarak her gün 4'er saat halkın işleriyle meşgul olmaları "*mübarek günlerde makul ölçüde*" bulunmuştu.⁵⁸

İmparatorluğun elektrikle tanışmasının yadsınamaz tesiriyle Ramazan ayında geceleri çalışmak gibi ilginç teklifler ortaya atan yerel temsilciler de olmuştur. Erzurum valisi Celal Bey onlardan birisidir. Kendisi 1909 senesinde sadece Ramazan ayına özel olmak üzere, memurların öğleden ikindiye; geceleri ise teravih namazından sonra saat 5.30'a kadar mesai yapmalarının uygunluğuna kanaat getirmişti.⁵⁹ İmparatorlukta ulaşım vasıtalarının gelişip arttığı 20. asrın başlarından itibaren Ramazan'a özel mesai düzenlemeleri daha

⁵⁵ Bkz. Ek-1.

⁵⁶ Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 163-164; Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, s. 63.

⁵⁷ *BOA, C.DH, 212/10598*; 20 Şaban 1247 / 24 Ocak 1832.

⁵⁸ *BOA, HR.MKT, 21/38*; 28 Şaban 1264 / 30 Temmuz 1848.

⁵⁹ *BOA, DH.MUI, 3-2/65*; 13 Ramazan 1327 / 28 Eylül 1909.

çetrefilli bir hal almıştı. Çünkü ulaşım vasıtalarının tarifelerini de Ramazan ayındaki mesai düzenlemelerine uygun olarak değiştirmek gelenekselleşmişti.⁶⁰ Bahsedilen bütün bu düzenlemelerse Ramazan Bayramı'nın bitişiyle hemen sona ermekteydi. Örneğin, 1817 tarihli bir kayıтта, Ramazan ayının mevcut mesai usulünü değişime uğrattığına dikkat çekildikten sonra “şu halde mübarek günler ve bayram geçmiş olduğundan yarınki günden itibaren bütün memurların 2.00’de iş başı yapıp akşam 10.00’da evlerine dönmeleri” gerektiği bilgisi yer almaktadır.⁶¹

Memurların çalışma vakitleri İttihat ve Terakki Partisi’nin iktidarı döneminde daha sistematik olarak, ayrıca mevsimsel değişimleri de gösterir yıllık çizelgeler şeklinde tanzim edilmiştir. Mesela, Eylül 1909 tarihli bir mesai çizelgesi aynen aşağıdaki şekilde hazırlanmıştı:⁶²

Aylar (Rumî)	Saat (Alaturka)		Öğle Tatili	Toplam Çalışma Saati
	Sabah	Akşam		
Şubat-Mart-Nisan	3’ten 6’ya	7’den 11’e	1	7
Mayıs-Haziran-Temmuz	2’den 5’e	7’den 11’e	2	7
Eylül-Teşrinievvel-Ağustos	3’ten 6’ya	7’den 11’e	1	7
Teşrinisani-Kânunuevvel-Kânunusani	4’ten 6.30’a	7.30’dan 11’e	1	6

Türkiye’de bugün uygulanan mesai sistemi ise, Cumhuriyet’in ilanından birkaç yıl evvel şekillenmişti. Mesela 1920 senesinde ve Abdurrahman Şeref Efendi’nin Maarif Nazırlığı sırasında, nezaret personelinin 13 Mart Cumartesi gününden itibaren 9.30’da iş başı yapıp akşam 16.30’a kadar çalışmaları

⁶⁰ Şirket-i Hayriye vapurlarının seyrüsefer tarifelerinin Ramazan ayına özel olmak üzere, resmî dairelerin mesai saatine uygun olarak değiştirilmesi yönünde Meclis-i Vükela ve Şura-yı Devlet tarafından alınan kararlar ile o kararlar doğrultusunda Sadaret ve Seyr ü Sefain İdaresi (Devlet Denizyolu İşletmeleri) ile vapur ve şimendifer şirketlerinin bağlı olduğu Ticaret ve Ziraat ve Nafia Nezareti arasındaki 1910, 1915 ve 1917 tarihli yazışmalar için bkz. BOA, BEO, 3797/284773; 11 Ağustos 1326 / 24 Ağustos 1910; BOA, MV, 198/83; 28 Haziran 1331 / 11 Temmuz 1915; BOA, ŞD, 2838/44; 24 Şaban 1335 / 15 Haziran 1917.

⁶¹ BOA, C.DH, 73/3603; 6 Şevval 1232 / 19 Ağustos 1817.

⁶² BOA, DH.MUI, 3-2/65; 13 Ramazan 1327 / 28 Eylül 1909.

kararlaştırılmıştı.⁶³ Aynı yılın 1 Eylül Çarşamba gününden itibaren memurların çalışma saatleri; 12.00-13.00 arası öğlen tatili üzere, sabah 10.00 akşam 5.00 [17.00] şeklinde tayin edilmişti.⁶⁴

Ek Mesai

Vesikalarla takip edilebildiği kadarıyla gerçek manada ‘ek mesai’ ve ‘ek ödeme’ kavramının Osmanlı bürokratlarınca gündeme alınıp tartışılması, I. Dünya Savaşı’na denk gelen İttihat ve Terakki Partisi’nin son yıllarına tesadüf eder. Merkez teşkilatın dairelerde görevli memurlardan aslî vazifeleri dışında çalıştırılacak olanlara ücret verilmesi hususunda kaleme alınan 17 Temmuz 1917 tarihli bir Sadrazam tezkeresinde ek mesaiye ilişkin bir hayli bilgi vardır. Burada kaydedildiği üzere, çeşitli komisyonlara tayin edilen memurlara *yevmiye* veya *huzur ücreti* adıyla herhangi bir ödeme yapılmaması Mebusan Meclisi Muvazene-i Maliye Encümeni tarafından karara bağlanmıştır. Bu münasebetle, benzer komisyonlarda görevlendirilecekler tatil günleri dışarıda tutulmak şartıyla, mesai saati dâhilinde veya haricindeki çalışmaları için para verilmeyeceğini, Sadaret ilgili birimlere bildirmiştir. Ancak bu bildirim Maliye Nezareti itiraz etmiştir. Çünkü bu nezarete göre, ilgili karar sadece mesai saati dâhilinde komisyonlarda çalışan memurlara yöneliktir, diğer vakitlerde vazifesi dışındaki işlerle meşgul edilenlere ücret ödenmesi zarurîdir. Bu itiraz Vükela Meclisi’nde mütalaa olunduktan sonra haklı bulunmuş, mesai saati ve aslî vazifesi dışında çalıştırılacak memurlara ücret ödenmesi kabul edilmiştir.⁶⁵

1920 senesinde, memuriyet mahalli ve mesai saatleri dışında çalıştırılan memurlara ek mesainin ne miktar ve şekilde ödeneceğine ilişkin 5 maddelik bir nizamname kabul edilmiştir. Buna göre,

- 1) Herhangi bir memur, aslî vazifesini icra etmek üzere geçici olarak görevlendirilir veyahut mesai saatinin ve memuriyet mahallinin dışında çalıştırılırsa kendisine ücret ödenecektir.
- 2) Bahsedilen vazife münasebetiyle ilgili memurların ulaşım, konaklama ve iâşe masrafları memuriyet derecesine göre takdir edilip karşılanacaktır.
- 3) Bir nezaretin teşkilat kanununda mevcut olmayan bir hizmet için memur istihdam etmek gerekir ve bu hizmet geçici olarak ilgili nezaretin mevcut memurlarına tevdi edilirse ayrıca ücret ödenecektir.
- 4) Her ne şekilde olursa olsun, bahsedilen vazife ve hizmetler bizzat nazır tarafından ve yazılı olarak onaylanacaktır.

⁶³ BOA, MF.MKT, 1240/75; 10 Mart 1336 / 10 Mart 1920.

⁶⁴ BOA, MF.MKT, 1241/11; 21 Ağustos 1336 / 21 Ağustos 1920.

⁶⁵ BOA, MF.MKT, 1228/59; 17 Temmuz 1333 / 17 Temmuz 1917.

5) Ücretler aşağıda belirtilen miktar üzerinden ödenecektir:

- a) Mesainin bittiği andan itibaren 4 saate kadar vazife başında kalmaya mecbur olan memura aslî maaşının 1 günlüğünün yarısına; 4 saatten fazlası için en fazla bir günlüğüne yakın bir miktar ödenecektir.
- b) İlgili memurların barınma, beslenme ve ulaşım masrafları en çok 100 kuruşa kadar karşılanacak ve ilgili nezaretin resmî ulaşım vasıtası varsa ilk olarak ondan istifade edilecek, şayet yoksa ulaşım giderleri karşılanacaktır.
- c) Aslî vazifesini kendi dairesinin dışında ifa etmek için geçici olarak görevlendirilen her memura aslî maaşının 5'te 1'i kadar ücret ödenecek ve şayet bu memurlar mesai saati dışında da çalışmak zorunda bırakılırlarsa 5. maddenin yukarıdaki birinci ve ikinci fıkraları başkaca uygulanacaktır.
- d) İşbu ücretler hiçbir zaman daimî mahiyette addedilmeyip vaat edilen hizmetin bitişiyle birlikte sona erecektir.
- e) Bu şekilde verilmesi kararlaştırılan ücretler her nezaret bütçesinin gider kalemi üzerinden hesaplanacak, ödemeye ait müzakerelerse her defasında bizzat nazır tarafından tetkik ve tasvip olunacaktır.
- f) İşbu kararların değiştirilmesi veyahut yorumlanması Maliye Nezareti'nin mütalaası alındıktan sonra Meclis-i Vükela'ya ait olacaktır.⁶⁶

Ancak Maliye Nezareti, imparatorluk hazinesinin ek mesaide bulunanlara ödeme yapacak güçte olmadığını en iyi bilen kuruluş olarak, söz konusu nizamnamenin uygulanmasına ilişkin olarak ilgili birimlere gerçekçi ve oldukça vurgulu bazı açıklamalarda bulunma lüzumu hissetmişti. Nezaret'ten dikkat çekildiği üzere ve ayrıca tahmin edileceği gibi, imparatorluk o sıralarda güç bir dönemden geçmekteydi. Bu nedenle her memurun azamî bir gayretle faaliyet göstermesi, durumun ve bilhassa *hamiyet* sahibi olmanın bir gereği idi. Dahası normal mesai vakti dışında ve bir gereklilikten doğan hizmetler aslî vazifeleriyle ilişkiliyse memurların başkaca bir ikramiye almalarına lüzum yoktu. Bu münasebetle Meclis-i Vükela'ya kabul edilen esaslar, ağır ve külfetli bir hizmet yüklenerek dairesindeki aslî görevi dışında istihdam edilen memurlara hasredilmeliydi. Ayrıca ikramiyelerin de günlük olarak değil, ilgili vazifenin tamamlanmasından sonra ödenmesi gerekli görülmüştü.⁶⁷

Sonraki gelişmeler Maliye Nezareti'nin haklılığını ve ileri görüşlülüğünü teyit eder niteliktedir. Çünkü ek mesai ve ödemelere ilişkin nizamnamenin yürürlüğe girmesinden sonra, aşağıda ayrıntılı olarak temas edileceği üzere, dairelerine uğramadıkları için sürekli bir tartışma konusu olan Osmanlı

⁶⁶ BOA, MV, 219/94; 26 Haziran 1336 / 26 Haziran 1920.

⁶⁷ BOA, DH.İ.UM, EK, 59/7; 6 Mayıs 1336 / 6 Mayıs 1920.

memurları şimdi para kazanmak amacıyla zaman kavramını unutarak ek mesai yapmaya başlamışlardır. Öyle ki, bu durum birkaç ay gibi kısa bir süre sonra imparatorluk bürokratlarının dikkatinden kaçmayacak bir mertebeye ulaşmıştır. Bunun içindir ki, Kasım 1920’de Osmanlı hükümeti “*hazinenin hâlihazırda ek mesai gibi ilave masrafları karşılayacak güçte olmadığına*” ilişkin bir itirafta bulunma lüzumu hissetmişti. Çok geçmeden de Meclis-i Vükela tarafından “*sadece yangınların önlenmesi amacıyla geceleri teftişlerde bulunmakla mükellef olan memurlardan başka kimseye ücret verilmemesi*” yönünde yeni bir karara imza atılmıştır. Ayrıca, Meclis-i Vükela’nın geç vakitlere kadar çalışması ve diğer bazı önemli işleri nedeniyle dairelerin akşam tatiline girmesinden sonra saatlerce vazifeleri başında kalmak mecburiyetinde bulunan Sadaret Dairesi kalemindeki nöbetçi memurlar da unutulmamıştı. Sadaret Müsteşarlığı’nın onayıyla ve *eskisi gibi* amirleri istisna olmak üzere, onlara da özel ücret ödenmesine devam edilmesinin zarurî olduğuna hükmedilmişti.⁶⁸

Mesai saatlerinde uyum problemi ve birliktelik sağlama gayreti

II. Mahmud devrinden itibaren devlet kurumlarının sayısındaki artış, mesai saatlerindeki ahengi bozmuş, meclis ve nezaretler kendilerine göre bir çalışma saati oluşturmuştu. Bu ise, devlet ve halk işlerinin aynı zaman diliminde ve bilhassa ivedilikle görülmesini engelleyici bir gelişme olduğundan, Osmanlı bürokratları Tanzimat Dönemi’nden çöküş yıllarına kadar, mesai saatlerini birleştirme yönünde yoğun bir çaba içerisinde olmuşlardı. Öyle ki, yalılarda (*sahilhane*) ikamet eden memurların dairelerine zamanında gelip gitmelerine engel olan *İdare-i Mahsusa* (Devlet Vapur İşletme Dairesi) vapurlarının hareket saatleri dahi mesai vakitlerine göre düzenlenmeye başlamıştı. Mesela 1853 senesinde, gerek Boğaziçi’nde gerekse İstanbul’da (sur dışı yerleşim birimleri kastediliyor) oturan memurların sabahleyin 4.30’da veya en geç saat 5.00’te⁶⁹ dairelerine gelip akşamüzeri de 11.00’e çeyrek kala dönmeleri kararlaştırılmış; bu münasebetle devlet işletmesinde bulunan vapurlara sabahları 5.00’ten evvel İstanbul’da bulunmaları ve akşam 11.00’den önce köprüden hareket etmemeleri gerektiği bildirilmişti.⁷⁰

Lakin mesai saatlerinde birliktelik sağlanamayınca, ulaşım vasıtalarının hareket vakitlerinde düzenleme yapmak pek kolay olmadığı gibi bir anlamı da yoktu. 1910 yılında Adliye Nezareti ile deniz ve demiryolu ulaşımından sorumlu Ticaret ve Nafia Nezareti arasında cereyan eden yazışmalar bu

⁶⁸ BOA, MV, 220/209; 17 Teşrinisani 1336 / 17 Kasım 1920.

⁶⁹ Tanzimat dönemine ait vesikalar, memurların semtlerinin uzak ve yakınlığına göre sabahları yarım saatlik bir gecikme paylarının (5:00 nihayet 5:30’da) olduğunu göstermektedir. (BOA, A.MKT. NZD, 46/51; 25 Muharrem 1268 / 20 Kasım 1851; BOA, A.MKT. NZD, 54/88; 28 Recep 1268 / 18 Mayıs 1852; BOA, DH.MUI, 3-2/65; 13 Ramazan 1327 / 28 Eylül 1909).

⁷⁰ BOA, A. MKT.NZD, 29/79; 17 Cemaziyülevvel 1269 / 26 Şubat 1853.

problemin varlığına işaret etmektedir. O sene, Adliye nazırı, Anadolu ve Rumeli demiryolu (*şimendifer*) şirketleri ile Şirket-i Hayriye'ye ait ulaşım vasıtalarının kalkış-varış cetvellerinin Adliye Nezareti personelinin sabah 3.00'te başlayıp akşam 10.30'da sona eren mesai saatlerine uygun olarak düzenlenmesini Ticaret ve Nafia Nezareti'nden talep etmişti. Ancak talebi şu gerekçelerle reddedildi: Her şeyden evvel, demiryolu idareleri, seyrüsefer tarifelerini ihtiyaçlar ve umumî ulaşım gözetilerek düzenliyordu. Diğer taraftan, resmî dairelerin mesai saatleri çeşitlilik arz etmekteydi. Dolayısıyla tarifelerin Adliye memurlarının devam saatine uygun olarak değiştirilmesi diğer nezaretlerin şikâyetine sebep olacaktı. Bu nedenle sadece bir nezaretin isteği doğrultusunda ulaşım tarifesini değiştirmek için ilgili şirketlere tebligatta bulunmanın bir faydası yoktu. Bu cevap üzerine, Adliye Nazırı durumu 29 Mayıs 1910 tarihli yazısıyla Sadaret'e ilettili. Yazısında, Meclis-i Vükela'nın bütün resmî dairelerin mesai saatlerini birleştirme yönünde daha önce aldığı kararın nezaretlerce uygulanmaması nedeniyle Nafia Nezareti'nden bu şekilde bir cevap alındığına dikkat çekti. Sadaret'ten isteği ise, gerekirse her türlü vasıtaya müracaat etmek suretiyle mesai saatlerinin birleştirilmesinin sağlanmasıydı. Çünkü mesainin aynı zaman diliminde başlaması ve bitirilmesi, resmî işlemlerin bir düzen içerisinde gerçekleştirilmesi noktasında pek çok fayda sağlayacaktı.⁷¹ Meclis-i Vükela üyeleri de Adliye Nazırı ile aynı düşünceleri paylaştıklarından “*seyrüsefer cetvellerinin yaz mevsiminde memurların hükümetin saptadığı vakitte gelip gitmelerini sağlayacak şekilde düzenlenip değiştirilmesi gerektiği*” Sadaret'ten Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bildirildi.⁷² 1916 senesinde de, Meclis-i Vükela tarafından belirlenen yeni mesai saatlerine uygun olarak vapur ve tren şirketlerinin seyrüsefer tarifelerini değiştirmeleri, gerekli mercilere iletildi.⁷³

Osmanlılarda bütün devlet dairelerini kapsar ortak bir mesai saati oluşturabilmenin güçlüklerini İstanbul Şehremini'nin (aynı zamanda vali vekilidir) kaleme aldığı 1910 tarihli bir yazıdan takip etmek mümkündür. O sene, bütün memurların alafranga saatle sabah 9.30'da iş başı yapmaları ve mevsime göre 1 ya da 1,5 saatlik öğlen tatilinin ardından akşam 5.00'e kadar çalışmaları kararlaştırılmıştı. Şehremini'nin ifade ettiği üzere, yeni mesai yasası çok geçmeden delinmiş, resmî dairelerce birbirinden farklı mesai saatleri türetilmiştir. Hatta İstanbul Vilayet Dairesi'nin hemen bitişiğinde bulunan Adliye Nezareti, kendi personeli için öğle vakti 1 saat tatile girmek suretiyle alaturka saatle 4.00'ten 11.00'e kadar çalışmak gibi bir usul benimsemişken; mal memurlarından bazıları mesailerini Maliye Nezareti programına uygun olarak alafranga saat sistemi üzerinden düzenlemeyi sürdürmekteydi. Öte

⁷¹ BOA, BEO, 3762/282135; 16 Mayıs 1326 / 29 Mayıs 1910.

⁷² BOA, BEO, 3797/284773; 11 Ağustos 1326 / 24 Ağustos 1910.

⁷³ BOA, DH. EUM. VRK, 16/58; 4 Eylül 1332 / 17 Eylül 1916.

yandan Dâhiliye Nezareti'ne mensup personelden bazıları öğlen tatilinde yemek yiyecek temiz ve düzgün mekânlar bulamamaktan şikâyetçiydi. Üstelik büyük bir kısmının maaşı dışarıda yemek parası ödemeye elverişli değildi. Çünkü çoğu 300-500 kuruş maaş almaktaydı. Oysa, dışarıda karın doyurmanın aylık maliyeti 200-300 kuruşu geçmekteydi. Şehremini'ne göre bu dikkate değer bir husustu. En az onun kadar üzerinde durulması gereken bir konu da, mesai vakitlerinin alafranga saat sistemine göre tayin edilmesiydi. Çünkü Rumeli'dekiler hariç bütün demiryolu şirketleri alaturka saat kullanmaktaydılar. Ayrıca alafranga saatle akşam 17.00, ilerleyen günlerde havanın gittikçe karardığı bir zamana tesadüf edecekti. Bunu ve ulaşım vasıtalarının uygunsuzluğu göz önünde bulunduran Babîâlî memurları, 4.30'dan 10.30'a kadar aralıksız çalışmak gibi farklı bir programı tercih etmişti. Şehremini'ne göre "*bir dam altında*" bulunan dairelerde mesai başlama ve bitiş vakitleri için farklı saatlerde "*çan çalınması*" kurumlar arasındaki uyumu bozan bir gelişmeydi. Şimdi gerek bunu engellemek, gerekse vatandaşların işlerinin kolaylık içerisinde görülmesini sağlamak için hükümetten mesai saatlerinde müşterek ve mutlaka yazılı olması gereken yeni bir usule geçilmesini talep etmekteydi.⁷⁴

Esasında, hükümetin arzusu da tamamen o yöneydi. Ancak bunu hayata geçirme aşamasında türlü engellerle karşılaşılmaktaydı. Bu nedenle sadece nezaretler arasında değil, aynı nezarete bağlı kurumlar için dahi ortak bir mesai saati oluşturabilmek hiç kolay değildi. Mesela 1912 senesinde, Maarif Nezareti, kendisine bağlı olan Müze-i Hümayun, Mekteb-i Sultani (bugün Galatasaray Lisesi), Matbaa-i Amire ve Tıp Fakültesi müdürlüklerine "*1 saat öğlen paydosu olmak üzere, alafranga saatle 9.30-16.00 arası olarak belirlenen yeni mesai vaktine istisnasız bütün memurların riayet etmesi gerektiği*" yönünde oldukça keskin ifadeler içeren bir tebligatta bulunmuştu. Ancak kısa süre sonra nezarete, Mekteb-i Sultani Müdürü Salih Arif Bey'den belirlenen mesai saatlerinde birlikteliği bozacak bir talep geldi. Üstelik Müdür Bey, talebine geçmeden evvel çalışma saatlerinin aynı anda başlayıp-bitmesi yönünde alınan kararın isabetliliğinden övgü dolu sözlerle bahsetmişti. Şimdi ise, Mekteb-i Sultani'nin mesai saatlerinin, öğle tatili söz konusu olmaksızın 10.00-16.00 saatleri arası şeklinde değiştirilmesine izin verilmesini istemekteydi. İsteğine olumlu yanıt alabilmesini sağlayacak gerekçelerini de birbiri ardına sıralamıştı. En evvel, sorumlu olduğu personel diğer nezaretlerdeki meslektaşları gibi yemek ve teneffüs için 1 saatlik öğlen paydosuna ihtiyaç duymamaktaydı. Çünkü onlara mektepte yemek verilmekteydi. Ayrıca Mekteb-i Sultani güzergâhında tramvaylar işlemeye henüz başlamamıştı. Müdürün bu gerekçeleri, isteğinin nezaretçe kabul edilmesine yetmişti.⁷⁵

⁷⁴ BOA, DH.MTV, 14/10; 10 Cemaziyülahır 1331 / 17 Mayıs 1913.

⁷⁵ BOA, MF.MKT, 1183/4; 5 Muharrem 1331 / 15 Aralık 1912.

Mesaide birliktelik sağlama gayreti ve bunun çeşitli sebeplerle sekteye uğraması, imparatorluğun çöküşüne kadar sürüp gitmiştir.⁷⁶ Nitekim 1918 senesinde Dâhiliye Nezareti, hükümete konu ile ilgili birçok açıklamada bulunmuştu: Alınan karara rağmen, memurların devam vakitleri ve mesaisi düzgün değildir. Bu nedenle mesailer birbirine zıt bir surette cereyan etmektedir. Yangınlar nedeniyle köylerde ikamet etmekte olan memurlar ulaşım vasıtalarının düzensizliğinden dolayı işlerine zamanında gelememektedir. Bu nedenle tarifelerin mesai saatlerine göre düzenlenmesi gereklidir. Nezaretin bu istek ve açıklamaları Meclis-i Vükela'da mütalaa olunduktan sonra yine o bilinen karara varılmıştır: Vapurların köprüye, tren ve tramvayların istasyonlara varışlarının mesai saatleriyle uyumlu hale getirilmesi lüzumunun Harbiye ile Nafia-Ticaret ve Ziraat nezaretlerine tebliği...⁷⁷

Mesai saatlerinde bir birliktelik sağlama çalışmalarında karşılaşılan güçlüklerden birisi, belki de en önemlisi adlî personelin tutumuydu. Onlar, Türkiye'de mazisi, dile getirilmesi kadar yeni olmayan "mahkemelerin bağımsızlığı" ve "kuvvetler ayrılığı" gibi kavramlar üzerinden hükümetin mesai saatleri ile ilgili düzenlemelerinin kendilerini bağlamayacağını gösterir söylem ve eylemlerde bulunmuşlardı. Mesela 1909 senesinde, taşradaki bütün memurlar için müşterek bir mesai saati tayin edilmişti. Ancak bunun ilgili birimlere tebliğinden kısa bir süre sonra, İstanbul'a, Adliye personelinin aykırı tutumuyla alakalı birçok şikâyet ulaştı. O şikâyetlerden birisi Erzurum Valisi'nden gelmişti. Vali, kendisine emredildiği şekilde yeni mesai saatlerini büyük bir titizlik içerisinde uygulamaya başlamıştı. Ancak bunun tek istisnası Adliye memurları olmuştu. Bunun için Dâhiliye Nezareti'nden, idarî kademede görev alan meslektaşları gibi Adliye personelinin de müşterek mesai saatlerine uymaları gerektiğinin bağlı oldukları nezarete bildirilmesi talep edilmişti.⁷⁸ Aynı talep Bursa Valisi'nden de gelmişti. Kendisi öncelikli olarak, hükümet memurlarının belirlenen müşterek saatlerde vazife başında bulunmalarına ilişkin düzenlemeden büyük bir memnuniyet duymuştu. Tek memnuniyetsizliği yargı personelinin gösterdiği uyumsuzluktu. Oysa halkın resmî işlemlerinin önemli bir kısmı Adliye ve Şer'îyye mahkemeleriyle bağlantılıydı. Dolayısıyla mahkeme personelinin saptanan mesai saatlerinde işleri başında bulunmaları gerekmektedir. Bunun için ilgili merciler tarafından uyarılmalarını istemekteydi. Bu istekler asla karşılıksız kalamazdı. Zira Dâhiliye Nezareti de, valileriyle aynı düşünce ve istekteydi. Bu münasebetle ortak bir paydada birleşen talepler hemen Adliye Nezareti'ne iletildi: "*Hükümet ve millet işlerinin zamanında görülebilmesi, ayrıca yürürlüğe giren yeni mesai düzenlemesinin*

⁷⁶ BOA, MV, 194/20; 22 Teşrinievvel 1330 / 4 Kasım 1914.

⁷⁷ BOA, MV, 212/167; 28 Zilkade 1336 / 4 Eylül 1918.

⁷⁸ BOA, DH.MUI, 3-2/65; 13 Ramazan 1327 / 28 Eylül 1909.

*muhafaza edilebilmesi için taşradaki Adliye personelinin çalışma saatlerine uymaları gerektiği kendilerine anlatılmalıdır.”*⁷⁹

Disiplinsizlik ve Yaptırımlar

İmparatorluk yöneticilerini, en az mesai saatlerini birleştirmek kadar, hatta daha fazla meşgul eden bir diğer mesele, memurların çalışma vakitlerini hiçe sayan disiplinsizlikleriydi. Osmanlı memurları için artık bir alışkanlık olarak nitelendirilecek seviyeye ulaşan devamsızlıklar, o disiplinsizliklerin başında geliyordu. Onsekizinci yüzyılın sonundan imparatorluğun çöküşüne kadar devam eden süreç içerisinde mesai saatlerini düzenlemeye ilişkin olarak çıkarılan emirlerin hemen hepsinde bahsedildiği üzere, memurların çoğu, herhangi bir mazeret beyan etmeksizin ya dairelerine hiç uğramamakta, ya da geç gelip birkaç saat geçirdikten sonra geri dönmekteydi. Mesela, 1819 senesinde Babıâli’de görevli kâtiplerin birçoğunun devama hiç dikkat etmediği, edenlerin ise zaten geç geldikleri dairelerinden ikindi vakti yaklaşır yaklaşmaz çıktıkları tespit edilmişti.⁸⁰ 1823 senesinde Divan-ı Hümayun ve Amedî kalemlerinin kâtiplerinin çeyreğe yakını hiç işe uğramamaktaydı.⁸¹

Yirminci asrın başları, biraz da imparatorluğun içinde bulunduğu durumla alakalı olarak, devamsızlığa ilişkin daha çarpıcı örnekler sunmaktaydı. Mesela, 1910 senesinde memurlarının öğleden 2,5 saat evvel işleri başında bulunmaları ve öğleden 5 saat sonraya kadar vazifelerine devam etmeleri yönünde Meclis-i Has ve Meclis-i Vükela tarafından bir karar alınmıştı. Ancak 28 Haziran 1910 tarihinde ve Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü’nde, yeni tayin edilen mesai başlama vaktinden yarım saat sonra yapılan yoklamada memur ve kâtiplerin büyük bir kısmının henüz gelmemiş oldukları görülmüştü.⁸²

Devamsızlık konusundaki en ilginç hadiselerden birisi 1913 senesinde Hüdavendigâr Vilayeti’ne bağlı Dinar Kazası’nda yaşanmıştı. O senenin Mayıs’ında Mülkiye Müfettişi Mehmed Raşid teftişte bulunmak üzere kazaya gelmiş, ancak saat 10.00 olduğu halde hükümet konağında görevli memurlardan hiç birini bulamamıştı. Bunun üzerine haber gönderip çağırttığı Kaymakam Cemil Bey’den durumu sormuş ve şu cevabı almıştı: *“bugün memleketin pazarı olduğu için memurlar vaktinde gelemezler, ancak kazamızdaki bütün işler zamanında görülür.”*⁸³ Bu konudaki son ve ilginç örneklerden bir diğerine ise 1917 senesinde İshak Paşa’da inşa edilmekte olan hapishanenin devlete bağlı olarak çalışan memur ve ameleleri imza atmıştı. Nitekim onların 7.30’da

⁷⁹ BOA, DH.MUİ, 3-2/65; 13 Ramazan 1327 / 28 Eylül 1909.

⁸⁰ BOA, A.DVN. MHM, d., 238 Nolu defter, s.4, hüküm: 7; Gurre-i Şaban 1234 / 26 Mayıs 1819.

⁸¹ Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 85.

⁸² BOA, DH.EUM.THR, 38/65; 15 Haziran 1326 / 28 Haziran 1910.

⁸³ BOA, DH.MTV, 14/10; 10 Cemaziyülahır 1331 / 17 Mayıs 1913.

vazifeleri başında bulunmaları gerekiyorken 14 Kasım 1917 sabahı icra kılınan teftişte inşaat alanında mutemetten başka kimse yoktu. Dahası gizlice ve açıktan yapılan tahkikat neticesinde bu durumun her gün aynı şekilde devam ettiği anlaşılmıştı.⁸⁴

Görüldüğü üzere, kalemiye çevrelerinde 20. yüzyıl başında alışıldık bir vaziyet aldığı aşikâr olan mesai saatlerine uymama eğilimi, 19. yüzyılın başında da vardı.⁸⁵ Öyle ki, Tanzimat ile birlikte Osmanlı bürokrasisi; kamu kaynaklarını tüketen ve vatandaşların işlerini geciktiren bir mekanizma halini almış, bu nedenle halkın memurlardan şikâyeti artmaya başlamıştı.⁸⁶ Osmanlı hükümeti, memurların mesai saati tanımaz disiplinsizliklerini “*tembelliklerine*”⁸⁷ ve “*daire amirlerinin konuya gereken hassasiyeti göstermemelerine*”⁸⁸ bağlarken, yapılan hizmete karşın alınan ücretin düşüklüğü memurların devamsızlık eğiliminin altında yatan en temel sebep olarak karşımıza çıkmaktadır. En basitinden, eski bir uygulama olan maaşsız kâtip şakirtliği (mülazımlık), 19. yüzyıl boyunca sürmüştü. Ancak kâtipler, 16. yüzyıldaki seleflerine merkezî hazineden ödenen aylıkları artık alamamaktaydı. Onun yerine, yıpranmış bir dizi tahsisat sistemi yoluyla maaş almaktaydılar.⁸⁹

Bilindiği üzere, 1838 senesine gelinceye kadar gerek merkezde gerekse taşrada görev yapan Osmanlı memurlarının hazineden aldıkları belirli bir maaşları yoktu. Merkezdeki büyük memurlar, taşradaki vali ve memurların yılda bir defa gönderdikleri *boğçabeha* ve *hediyebeha* adındaki gelirlerinin yanında, kadim teşrifat usulü gereğince kendilerine verilen *atiyye* ve *mevkuflar* ile geçinirdi. Diğer memurlar ile hademe ve kâtiplerin maaşlarını ise, kalem harçları ve iş sahiplerinden alınan evrak ve ilam ücretleri oluştururdu. Bu ücretler, memurların derecelerine göre aralarında pay edilirdi. Sözün kısası, bütün imparatorluk çalışanları belirli ve düzenli olan aidat, harç ve geleneksel vergilerle geçinip giderlerdi. 1838 senesinde ise, iş sahiplerinden para alınmamak üzere, her sivil memur için makam ve rütbesine göre hazineden aylık bir ücret verilmesi usulü benimsendi. Ancak bazı Osmanlılar, eski sistemin daha iyi olduğu sonucuna kanaat getirdiler. Mesela dönemin resmî tarihçisi Ahmed Lütfi Efendi, resmî harçlar yerine düzenli olması beklenen bir maaş ödemesinin memurları, kendilerini devlet hizmetine adama dürtüsünden yoksun

⁸⁴ BOA, DH, MB, HPS, 78/29; 29 Muharrem 1336 / 14 Kasım 1917.

⁸⁵ Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 164.

⁸⁶ Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 172.

⁸⁷ BOA, C.ML, 313/12803; 24 Receb 1233 / 30 Mayıs 1818.

⁸⁸ BOA, A.DVN, MHM, d., 238 Nolu defter, s.4, hüküm: 7; Gurre-i Şaban 1234 / 26 Mayıs 1819.

⁸⁹ Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s.85; Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, s. 319.

bıraktığına hükmetmişti. Yeni maaş sistemine ilişkin eleştirilerini ise oldukça keskin sayılabilecek şu ifadelerle dile getirmişti:⁹⁰

“Memur ve hademelerin görevlerini yapmalarında geçim düşünceleri kalmayıp, bütün gayretlerini memuriyet işlerine hasretmeleri gerekir. Ancak bazı memurlar sadece kendi nefis ve şahıslarını düşündüğünden halkın ve beldelerin işleri tehir ve müsamahaya uğradı. Maaşlar tabiatıyla işlediğinden bir günde görülecek iş nice müddetler sürüncemede kalmaya başladı. Bir kayıt çıkartmak isteyenler haftalarca divanhanelerde sürünmeye ve han köşelerinde kalmaya mecbur oldular. Hele o vakit evkaf ve şehremaneti dairelerine düşen işlere rabbim yardım eyleye, bir gün gidilir, “mukayyid gelmedi”, ertesi gün sorulur “yarın değil öbür gün gel” cevabı alınır, o gün gelinip sual olundukta, acezeden (eli ermez) bir adam “acelen ne, yavaş yavaş” der. Böylece vakit geçirilir ve nihayet hademe veya odacılarından bir vasıtaya bir miktar para vaadiyle iş gördürmek durumunda kalınırdı.”⁹¹

Sabit, ama bilhassa yetersiz maaşlar gerçekten resmî dairelerdeki işleri aksatmaya başlamıştı. Çünkü memurların artan devamsızlık eğilimleri sadece maaş sistemine geçilmesiyle ortaya çıkan bir gelişme değildi. Mesela, kâtiplerden bazıları mesai saatleri dâhilinde, dairelerinin etrafında kümelenen arzuhalci dükkânlarında dolaşarak, özel kişilere para karşılığında dilekçe ya da resmî evrak yazmak şeklinde tanımlanan “*kâğıt haffaflığı*” [yasal işlem]⁹² işine çok önceden bulaşmışlardı. 1800 senesinde icra kilinan bir tahkikatın neticesi, bunu doğrulamaktadır. O tarz hareketleri kâtipler zümresine “*zillet ve hakareti*” gerektirir bir gelişme olarak tanımlayan imparatorluk merkezi ise hemen konuya ilişkin bir emir yayınlamıştı. Buna göre, kâtipler artık kalem odası, divanhane ve arzuhalci dükkânları tarafında gezinmeyecek, sadece dairelerinde halkın işleriyle meşgul olacak,⁹³ daireleriyle alakalı olanların dışında herhangi bir evrakla uğraşmayacak ve bir de iş icabı dairelerine gelenlere karışıp dışarıda gezinmeyeceklerdi.⁹⁴ Böyle benzer ibarelerle bezeli emirler birbiri ardına yayınlanmıştı, ama hiçbirisi, II. Mahmud devrine ait 1815 tarihli bir emirde yazılanlar kadar ilgi çekici değildi: “*bazı memurlar dışarıda ve diğer hizmetlerde vakit geçirirken kalemdeki görevi münasebetiyle kendilerine ihsan olunan atıyye ve tayînâtı (maaş harici verilen erzak) almakta vakit kaybetmezler.*”⁹⁵

⁹⁰ *Vak'anüvis Ahmed Lüftü Efendi Tarihi*, c. V, haz. Yücel Demirel, İstanbul: YKY, 1999, s. 938-939; Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, s. 102-105, 292-293; Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 76; Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, s. 316.

⁹¹ *Vak'anüvis Ahmed Lüftü Efendi Tarihi*, c. V, s. 939.

⁹² Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, s. 229-230.

⁹³ *BOA, A.DVN. MHM, d., 210 Nolu defter, s.4, hüküm numarası yok; Gurre-i Receb 1215 / 18 Kasım 1800.*

⁹⁴ Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 163-164.

⁹⁵ *BOA, A.DVN. MHM, d., 236 Nolu defter, s.4, hüküm: 9; 15 Rebiyülevvel 1230 / 25 Şubat 1815.*

Disiplinle ilgili buyruklar mesainin aksamasına sebep olan ve kontrol altına alınması gereken bir unsurun varlığına daha işaret etmektedir: Ziyaretçiler... Bazı kaynaklar, resmî dairelerle koridorlarının dilenci ve seyyar satıcıların da aralarında bulunduğu birçok davetli ve bilhassa davetsiz misafirlerle dolup taşıdığından, hatta bu sahnenin eyalet yönetiminin her kademesinde yineleniğinden bahseder. Ziyaretçilerin çoğunluğunu, sosyal bir ziyarette bulunmak veya iltimas ve tayin istemek gibi dairelere girip çıkan kimseler oluşturur. Onların varlığı, ayrıca memurların keyfi münasebetiyle 18. ya da 19. yüzyılda bir devlet dairesinde kahveci ve çubukçuların (tütün içmek için gerekli ağızlığı hazırlayanlar) girip çıkmadığı bir anı yakalamak neredeyse imkânsız bir hal almıştır. Ziyaretçi kabulünü yasaklayan benzer ve birbirini ardına çıkarılan emirler, bu problemin müzminleştiğinin en bariz kanıtıdır.⁹⁶

Memurların çalışmalarının ziyaretçiler tarafından kesintiye uğratılması, sadece resmî dairelerle sınırlı kalan bir eylem değildi. 1849 tarihli bir vesikada kaydedildiği üzere; bütün vekiller, ulemanın ileri gelenleri ve diğer memurlar gündüzleri çalıştıkları devlet işleri üzerinde geceleri de kafa yormayı sürdürmekteydi. Ancak çalışmaları, onları konaklarında da rahat bırakmayan ziyaretçiler tarafından çok defa bölünüyordu. Meclis-i Vâlâ *buna bir çare olarak* Şeyhülislam ve vekillerin geceleri haftada bir kez misafir kabul etmeleri yönünde bir karar aldı. Ziyaretçi kabul gecelerini gösterir şekilde hazırlanan çizelgenin de *Takvim-i Vekâyi* ve *Ceride-i Havadis* gazetelerinde yayınlanması kararlaştırıldı. Bu karar, Sultan Abdülmecid tarafından da onandı.⁹⁷

İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarı döneminde ziyaretçi eksenli mesai aksaklıklarını giderme konusunda daha ciddi tedbirler alınmıştır. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı, 1910 senesinde İstanbul Polis Müdürlüğü'ne bağlı bütün dairelerdeki memur ve kâtiplerin teneffüs ve istirahat için belirlenen tatil vakitleri dışında özel ziyaretçi kabul etmelerinin ve kahve içmelerinin Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü tarafından yasaklanmasıydı.⁹⁸

İmparatorluk daire ve memurlarının mesai aksatan disiplinsizlikleri nedeniyle aynı türden emirlerin tekrar tekrar yayımlanması gerekmişti. Bürokrasinin aksayışını açığa vuran ve giderme amacı güden emirlerde sıralanan disiplinsizliklerin başında ise devamsızlık geliyordu. Her ne kadar ilgili vesikalarda daima "*beyana hacet yoktur*" şeklinde bir vurgu varsa da, memurların mesai saatlerine neden özen göstermeleri gerektiği ayrıntılı olarak izah edilirdi. Osmanlı hükümetini yönetenlerin görüşü olmak üzere, "*bugünün*

⁹⁶ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, s. 60-61, 229-230; Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s.85; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, c. I, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Papirüs Yay., 1997, s. 45.

⁹⁷ BOA, A. AMD, 16/26; 7 Safer 1266 / 23 Aralık 1849.

⁹⁸ BOA, DH.EUM.MH, 12/61; 8 Şubat 1325 / 21 Şubat 1910.

işini yarına bırakmamaları” her şeyden evvel Padişah’ın iradesinin ama aynı zamanda memurluğun⁹⁹ da bir gereği idi: “*Tüm zamanlarda bütün memurların vaktiyle işlerinin başı ucunda bulunmaları ve bugünün işini yarına bırakmamaları memuriyetlerinin bir gereğidir.*”¹⁰⁰

Sonra; devrin bir icabı olarak, imparatorluğun acil ve önemli işleri artmıştı: Belgelere yansımış olan aşağıdaki ifadeler, aciliyet ve önemi vurgulamaktadır: “*Babiâli’de görevli hademelerle, kalemlerde çalışan hulefa, kisedar ve kâtiplerin erkence gelerek, akşam yaklaşıp kadar oturup önemli maddeleri ve halkın işlerini görmeleri her vakitte ve özellikle bu esnada gerekli olduğundan...*”¹⁰¹; “*Hâlihazırdaki meseleler münasebetiyle işlerin çokluğu ve önemliliği her vakitten ziyade gayreti gerektirdiğinden...*”¹⁰²

Yukarıdakiler gibi vurgulanmamış olsalar da, memurların mesai saatlerine son derece itina göstermelerinin diğer bazı gerekçelerine de vesikalarda yer verilmişti. Mesela, devlet ve vatandaş işlerinin ertelenmeden görülmesi, dolayısıyla devlet çarkının aksamadan işlemesi, memurların zamanında iş başında bulunmalarıyla mümkündü. Bu aynı zamanda, hazinenin zarar görmemesi ve taşradan resmî bir iş için İstanbul’a gelen vatandaşların uzun süre başkentte, dolayısıyla sıkıntıda kalmamaları için lazımdı.¹⁰³ İlerleyen zamanın doğurduğu icaplar, mesai saatlerine uymaları noktasında memurları yeni gerekçelerle tanıştırmaktaydı. Mesela, 1909 senesinde mürur ve pasaport kalemlerinde görevli memurların geç geldikleri dairelerinden erken ayrılmaları, acilen seyahate çıkacak olan yerli ve yabancıların mürur tezkerelerini ve pasaportlarını zamanında alıp vize ettirememelerine, dolayısıyla sızlanmalarına neden olduğundan ilgili birimlerin uyarılması gerekmişti.¹⁰⁴

Memurları mesai saatine uymaya zorlayan gerekçeler aşağı yukarı böyleydi. Ancak bunlar, özellikle 19. asırdan itibaren Osmanlı memurları için çok bir anlam ifade etmemekteydi. Böyle olunca, imparatorluk bürokratları bir

⁹⁹ BOA, A.MKT, 41/24; 6 Cemaziyülevvel 1262 / 2 Mayıs 1846; BOA, A.MKT, 70/41; 22 Rebiyülevvel 1263 / 10 Mart 1847; BOA, A.MKT, 71/18; 22 Rebiyülevvel 1263 / 10 Mart 1847; BOA, C.DH, 216/10783; 11 Zilkade 1234 / 1 Eylül 1819; BOA, A.MKT, 34/26-1; 23 Muharrem 1262 / 21 Ocak 1846; BOA, C.HR, 152/7588; 23 Muharrem 1262 / 21 Ocak 1846; BOA, HR.MKT, 18/74; 2 Zilhicce 1263 / 11 Kasım 1847; BOA, HR. MKT, 22/52; 5 Zilhicce 1264 / 2 Kasım 1848; BOA, C.DH, 30/1476; 23 Rebiyülevvel 1271 / 14 Aralık 1854; BOA, C.HR, 95/4747, 17 Cemaziyelâhır 1272 / 24 Şubat 1856.

¹⁰⁰ BOA, C.DH, 195/9716; 2 Rebiyülâhır 1239 / 6 Aralık 1823.

¹⁰¹ BOA, A.DVN. MHM, d., 196 Nolu defter, s.1, hüküm: 1; 2 Zilkade 1205 / 3 Temmuz 1791.

¹⁰² BOA, C.DH, 30/1476; 23 Rebiyülevvel 1271 / 14 Aralık 1854; BOA, C.HR, 95/4747, 17 Cemaziyülâhır 1272 / 24 Şubat 1856.

¹⁰³ BOA, C.DH, 345/17210; 11 Safer 1257 / 4 Nisan 1841; BOA, DH.MUİ, 3-2/65; 13 Ramazan 1327 / 28 Eylül 1909; BOA, DH.MTV, 60/31; 5 Haziran 1329 / 18 Haziran 1913; BOA, MF.MKT, 1241/11; 21 Ağustos 1336 / 21 Ağustos 1920.

¹⁰⁴ BOA, ZB, 332/100; 10 Mayıs 1325 / 23 Mayıs 1909.

kısım cezaî yaptırımlara gitmek durumunda kalmıştı. Bununla birlikte, Tanzimat'a gelinceye kadar vesikalara yerleştirilen cezalandırmaya ilişkin ibareler çok kere bir tehdit hükmünden öteye geçememiştir. Çünkü genellikle Reisülküttap'ın bütün memurların hazır olduğu bir sırada okunması istediği emirlerde “eğer bundan sonra da herhangi bir mazeret olmaksızın dairelerine uğramayıp işlerin ertelenmesine neden oldukları öğrenilen memurlar cezalandırılacaktır” benzeri ifadeler yer alsa da,¹⁰⁵ cezaların içeriğinden bahis yoktu. Zaten çok defa, “vazifesi başında bulunmayanlara durumun ihtar edilmesiyle yetinilmişti.”¹⁰⁶

1815 senesinde kaleme alınan bir buyruk, aslında sadece memurların değil, iktidarın da mesaiye uymayanlara karşı caydırıcı tedbirler alma konusundaki kusurunu belki farkında olmadan, ama kesinlikle açığa vurmaktadır. Çünkü burada, “memurlara mesai saatlerine uyararak önemli işlerin ertelenmeden görülmesi gerektiğinin her zaman tembih edilmekte olmasına rağmen, çoğunun yine bildiklerinden geri kalmayıp” geç gelmek- erken gitmek ve haftada birkaç gün devam, diğer günlerde dairelerini sebepsiz terk etmek gibi uygunsuz hareketlerini sürdürdüklerinden ve bunun da Padişah'ın kulağına kadar gitmiş olduğundan bahsedilmektedir. Sonrasında ise “bu defalık yine affedildiklerinden, ancak o günden itibaren hükümetin sesine kulak asmak yerine sebepsiz olarak mesaisini aksatmayı tercih edenler hakkında asla merhamet gösterilmeyip, iptal edilecek atıyye ve tayinlerinin devam edenler arasında paylaştırılacağı”na dikkat çekilmişti.¹⁰⁷

Memurların disiplinsiz davranışlarını müsamaha eğilimi uzunca bir süre devam etmiş, ancak Tanzimat ile birlikte, bürokrasinin ağırlık ve yoğunluk kazanmasının da muhakkak tesiriyle, mesai meselesi daha ciddî bir biçimde ele alınmıştır.¹⁰⁸ Üstelik Tanzimat bürokratları, mesai konusunda imza attıkları kararların, önceki devirlere ait türdeşleri gibi bir tehditten veya mevsim değişikliği nedeniyle saatlerde ayarlama yapılması gerektiğini bildirir kuru bir tekrardan ibaret olmadığını ifade etmekten çekinmemişlerdir. Amaçları sadece mesaide sürekliliği sağlamaktır. O doğrultuda kaleme alınan 1859 tarihli bir

¹⁰⁵ BOA, A.DVN. MHM, d., 196 Nolu defter, s.1, hüküm: 1; 2 Zilkade 1205 / 3 Temmuz 1791; 202 Nolu defter, s.6, hüküm: 10; 23 Cemaziyülevvel 1209/16 Aralık 1794; 204 Nolu defter, s.3, hüküm: Ç; 12 Rebiyülahır 1213 / 23 Eylül 1798; 209 Nolu defter, s.4, hüküm: 6; 29 Zilhicce 1213 / 3 Haziran 1799; 210 Nolu defter, s.4, hüküm numarası yok; Gurre-i Receb 1215 / 18 Kasım 1800; 219 Nolu defter, s.3, hüküm: 5; 9 Zilkade 1218 / 20 Şubat 1804; 234 Nolu defter, s.1, hüküm: 1; Evâsıt-ı Cemaziyülevvel 1228 / Mayıs 1813; 234 Nolu defter, s.3, hüküm: 5; 22 Şevval 1227 / 29 Ekim 1812; 236 Nolu defter, s.6, hüküm: 15; 3 Zilhicce 1230 / 6 Kasım 1815; 237 Nolu defter, s.5, hüküm: 13; 20 Safer 1232 / 9 Ocak 1817; BOA, C.ML, 665/27206; Gurre-i Cemaziyülahır 1148 / 19 Ekim 1735; BOA, C.DH, 81/4027; 8 Rebiyülevvel 1201 / 29 Aralık 1786; BOA, C.DH, 47/2331; 7 Cemaziyülahır 1227 / 18 Haziran 1812.

¹⁰⁶ BOA, C.HR, 95/4747; 17 Cemaziyülahır 1272 / 24 Şubat 1856.

¹⁰⁷ BOA, A.DVN. MHM, d., 236 Nolu defter, s.4, hüküm: 9; 15 Rebiyülevvel 1230 / 25 Şubat 1815.

¹⁰⁸ BOA, DH, MB, HPS, 78/29; 29 Muharrem 1336 / 14 Kasım 1917.

emirde; herhangi bir mazeretleri olmaksızın dairelerine zamanında gelip gitmeyenlerin derecelerine göre cezalandırılmalarında bir dakika dahi gecikme olmayacağı vurgulanmıştır. Böylece, sözlerinin, seleflerinin gibi kuru laftan ibaret olmayıp, son derece ciddi sözler olduğunu muhataplarına çok güzel yansıtmışlardı. Çünkü Tanzimat yöneticileri, işlerin ertelenmesine kimin sebebiyet verdiğini ortaya çıkarmak amacıyla ilgili evrakların tarihlerini inceleyeceklerinden bahsetmişlerdir.¹⁰⁹ Dahası “*bütün memur ve kâtiplere yeter miktarda maaşlar verilmesinin işlerini her zaman süratle yapmaları gayesinden ibaret olduğunu*”, bu nedenle mesailerini aksatanların maaşlarında kesinti yapmaktan daha doğal bir eylem olamayacağını¹¹⁰ da her fırsatta memurlara hatırlatmaya başlamışlardı.

II. Abdülhamid döneminde ise, devrin genel bir karakteristiği olmak üzere jurnal usulüne geçilmiştir. Buna göre, tatiller dışındaki günlerde memurlar her sabah kendileri için hazırlanan jurnal cetvellerine imza atacak, bu şekilde özür bildirmeden devam etmemiş olanların maaşlarından muhasebece kesinti yapılacaktır. Devamsızlığı tekrar eden memurlara meslektaşlarına ibret olacak bir ceza uygulanacaktır.¹¹¹ Bu usul İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarı döneminde daha ağır yaptırımlarla sürdürüldü. Zira jurnallerden hareketle devamsızlığı tespit edilerek maaşından kesinti yapılmış olmasına rağmen halen akıllanmayanların memuriyet kayıtlarının silinmesi kararlaştırılmıştı.¹¹² Ancak jurnal usulünden fayda sağlandığını söylemek zordur. Çünkü yapılan denetimler neticesinde devam cetvellerinin birçok yerlerde ya yarım yamalak tutulduğu¹¹³ ya da hiç tutulmadığı¹¹⁴ tespit edilmişti.

Mesai saatlerine ilişkin düzenlemeler yeni kanun ve nizamnamelerle, usulsüzlükler ise aynı şekilde imparatorluğun son yıllarına kadar sürüp gitmiştir. Mesela, bütün hükümet dairelerinde uygulanması kararlaştırılan 13 Mart 1909 tarihli talimatnamenin ilk maddesi “*memurların belirlenen saatlerde vazifeleri başında bulunmaları ve hizmetlerinden izinsiz olarak ayrılmamaları*” yönündeydi.¹¹⁵ 1910 yılında mesaiye uymayanların birinci defada uyarılması; tekrar edenlerin maaşlarından kesinti yapılması kesin surette kararlaştırılmıştı.¹¹⁶ 1911 yılında her dairede düzenli olarak jurnal tutulması ve

¹⁰⁹ BOA, A. MKT.NZD, 294/25; 5 Rebiyülahır 1276 / 1 Kasım 1859.

¹¹⁰ BOA, C.DH, 345/17210; 11 Safer 1257 / 4 Nisan 1841.

¹¹¹ BOA, MF.MKT, 736/18; 6 Eylül 1319 / 19 Eylül 1903.

¹¹² BOA, DH.MUİ, 3-2/65; 13 Ramazan 1327 / 28 Eylül 1909; BOA, BEO, 3797/284773; 11 Ağustos 1326 / 24 Ağustos 1910.

¹¹³ BOA, DH.MTV, 60/31; 5 Haziran 1329 / 18 Haziran 1913.

¹¹⁴ BOA, DH.MTV, 14/10; 10 Cemaziyülahır 1331 / 17 Mayıs 1913.

¹¹⁵ BOA, DH.MUİ, 3-2/65; 13 Ramazan 1327 / 28 Eylül 1909.

¹¹⁶ BOA, DH.EUM.THR, 38/65; 15 Haziran 1326 / 28 Haziran 1910.

yapılacak yoklamalarda mevcut olmayan kâtiplerden mensubu oldukları birimlerin amirlerinin mesul tutulacağı ilgililere bildirildi.¹¹⁷

Kendi deyişleriyle memleketin birlik ve selametinin temininden başka bir maksat gütmeyen ve bunu sağlamak için de her türlü fedakârlığı gösteren İttihatçıların hükümeti 1913 yılında daha ciddi ve hiyerarşiye ağırlık veren kararlar aldı. İlk olarak, devam cetvelleri “*diğer vasıtalarla*” sürekli teftişe tabi tutularak, gerçek mazereti olmadan geç gelen ve erken dönenler ile, daire amirlerinin çıkışına kadar beklemeyen nöbetçi memurlara cezaî işlem uygulanmasına hükmettiler. Sonra, hangi memur ne mazeretle olursa olsun eğer izin kullanacaksa, gerçek özür ve durumunu en geç bir gün önceden veya sonra, ayrıca yazılı olarak idareye bildirecekti. Aksi takdirde ücretinden kesinti yapılacaktı. Bu düzenlemenin en can alıcı kısmı ise memurlardan, hükümetin belirlediği programa uygun olarak vazifelerini ciddiyet, doğruluk ve sürat dairesinde görmelerinin istenilmesi, kendilerinde o kanaat ve kabiliyeti göremeyenlerince istifa etmekte özgür olduklarının açıkça ifade edilmiş olmasıydı. Son olarak, vazifesinde tembellik gösterdikleri ya da hükümetin maksadına muhalif ifade ve hareketler içerisinde buldukları, amirleri tarafından haber verilecek olan memurların hemen azledileceklerinin herkesçe bilinmesi gerektiğine dikkat çekilmişti.¹¹⁸

Peş peşe alınan bu kararlara rağmen, son savaşından 1918 senesinde yenik çıkan Osmanlı İmparatorluğu’nun memurlarını mesailerine özen gösterir bir tablo içinde tasvir etmek artık imkânsızdır. Mesela, o sene bütün memurların alafranga saatle 9.30’da vazife başında bulunmaları gerekirken Dâhiliye Nezareti personelinden çoğunu o saatte ve sonrasında dairelerinde gören olmamıştı. Bu nedenle 27 Şubat Çarşamba gününden itibaren “*5 dakika*” bile olsa, geç kalan memurların maaşlarından kesinti yapılacağı ve bu konuda asla taviz verilmeyeceği ilan edilmişti.¹¹⁹ Ayrıca o senenin başında, memurların hastalık tedavisi gibi kabul edilebilir sebeplerle izin alabilecekleri; daire amirleriyle, kaymakam ve mutasarrıfların resmî işler münasebetiyle memuriyet mahallerinden ayrıldıkları zaman hangi amaçla nereye gideceklerini ve dönüp dönmeyeceklerini maiyetlerindeki en rütbeli memura anlatmaları, telgrafla da üstlerine bilgi vermeleri gerektiği, aksi takdirde şiddetli cezalara çarptırılacakları kararlaştırılmıştı.¹²⁰

İmparatorluğun çökmek üzere olduğu 1920-1921 yıllarında dahi Maarif Nazırı hâlâ “*bundan sonra nezaret tarafından devam meselesine özel önem*

¹¹⁷ BOA, MF.MKT, 1171/35; 9 Mayıs 1327 / 22 Mayıs 1911.

¹¹⁸ BOA, DH.MTV, 60/31; 5 Haziran 1329 / 18 Haziran 1913.

¹¹⁹ BOA, DH.EUM.LVZ, 41/85; 26 Şubat 1334 / 26 Şubat 1918.

¹²⁰ BOA, DH, UMVM, 89/42; 25 Rebiyülevvel 1336 / 8 Ocak 1918.

atfedileceğinden, ayrıca sıklıkla yapılacak teftişler neticesinde, amirler de dâhil olmak üzere, devamsızlığı tespit edilen memurlar hakkında cezaî işlem yapılacağından” bahsetmekteydi.¹²¹ Aynı şekilde ve 1920 senesinde mesai saatlerine ilişkin son esaslı düzenlemelerden birisi, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü tarafından yapılmıştı. Bu düzenlemelerin işlendiği bir talimatname müdürlükten bağlı dairelere gönderilmişti. Talimatnamenin; giriş kısmında memurların mesai saatleri içerisinde resmî işlemlerin süratle yapılmasına engel teşkil eden devamsızlıklarının bilindiğine dikkat çekildikten sonra, sonuna eklenen şu maddelerin büyük bir titizlik içerisinde uygulanması istenmişti:

- 1) Memurlara; mazeretleri münasebetiyle şube müdürleri tarafından 1 ay içerisinde toplam 3 günü geçmemek üzere izin verilebilir, ancak 3 günden fazla izin alınması gerekirse bunun sebebini bildirir bir dilekçeyle ilgili makama müracaat etmek icap eder.
- 2) Hastalık nedeniyle mesaisini aksatmak durumunda kalan memurlar ilgili hastalığın ismini, mesaiye bir engel teşkil eder derecede olup olmadığını ve kaç gün istirahat gerektirdiğini açıkça gösteren bir rapor ibraz etmek zorundadırlar. Bu bilgilerden yoksun olan veya iyileşme tarihinden sonraki 3 gün içinde ibraz edilmeyen raporlar kabul edilmeyecek, ilgili memurlar devamsız addedilip haklarında 4. madde uyarınca işlem yapılacaktır.
- 3) Devam cetvelleri şube müdürlerinin nezdinde bulunacak ve belirlenen vakitte gelmeyenlere ait imza yerlerinin üzeri çizilecektir. Ancak geçerli bir sebepten ötürü devam edemeyenler mazeretlerini aynı gün şube müdürlerine bildirecekler, kabul edilmezse bir sonraki gün devamsızlıklarının gerçek bir sebepten kaynaklandığını ispat edenler izinli sayılacak ve devam cetveline şube müdürü tarafından o yönde bir işaret konulacaktır.
- 4) Özürsüz ve izinsiz olarak sabahleyin muavinden sonra dairelerine gelen, akşamları saptanan saatten evvel çıkan veyahut mesai saati içinde ortalıktan kaybolan memurlar hakkında *Memurin-i Dâhiliye Nizamnamesi*'nin özel maddesinde belirtilen ceza uygulanacaktır.
- 5) Şubelere ait devam cetvelleri, her bir haftanın sonunda, incelenmek üzere müdürlere gösterilecektir.¹²²

¹²¹ BOA, MF.MKT, 1240/75; 10 Mart 1336 / 10 Mart 1920; BOA, MF.MKT, 1241/11; 21 Ağustos 1336 / 21 Ağustos 1920; BOA, MF.MKT, 1243/26; 12 Eylül 1337 / 12 Eylül 1921.

¹²² BOA, DH.EUM.KLU, 14/10; 10 Cemaziyülahır 1331 / 17 Mayıs 1913; BOA, DH.EUM.PMC, 5/28; 20 Kanunusani 1336 / 20 Ocak 1920.

Ek I: Çeşitli Tarihlerde Osmanlılarda Mesai Saatleri

Tarih		İşe başlama saati		Paydos saati	
Hicri/Rumi	Miladi	Alaturka saat	Alafranga saat	Alaturka saat	Alafranga saat
Cemaziyelahir1148	Ekim 1735	Seher vakti		Akşam yaklaşınca	
Rebiyülevvel 1201	Aralık 1786			10.00	
Zilkade1205	Temmuz 1791	01.00		10.30	
Cemaziyellevvel 1209	Aralık 1794			10.00	
Rebiyülahir 1213	Eylül 1798	01.00		Akşamüstü	
Zilhicce 1213	Haziran 1799	01.00		11.00	
Zilkade 1218	Şubat 1804	02.30			
Cemaziyelahir 1227	Haziran 1812	01:00/01:30		10.30	
Şevval 1227	Ekim 1812	03.00			
Cemaziyellevvel 1228	Mayıs 1813	03.30		11.00	
Rebiyülevvel 1230	Şubat 1815	02:00/02:30		10.00	
Cemaziyellevvel 1230	Nisan 1815	Erkence		10.30	
Safer 1232	Ocak 1817	02.00		10.00	
Receb 1233	Mayıs 1818	02.30		10.00	
Cemaziyelahir 1234	Mart 1819	02.00		10.00	
Şaban 1234	Mayıs 1819	02.00		10.00	
Zilkade 1234	Eylül 1819	01.00			
Rebiyülahir 1239	Aralık 1823	03.30		10.30	
Şaban 1247	Ocak 1832	03.30		11.00	
Cemaziyülevvel 1265	Nisan 1849	04:00/04:30		10.30	
Safer 1257	Nisan 1841	03.30		10.00	
Rebiyülevvel 1259	Nisan 1843	03.30/4.00		10:00/10:30	
Muharrem 1262	Ocak 1846.	05.00		10.00	
Cemaziyülevvel 1262	Mayıs 1846	04.00		10.00	
Rebiyülevvel 1263	Mart 1847	04.00		10.30	
Zilhicce 1263	Kasım 1847	04.00		10.30	
Şaban 1264	Temmuz 1848	06.00		10.00 (Ramazan özel)	
Zilhicce 1264	Kasım 1848.	04.00		11.00	
Cemaziyülevvel 1265	Nisan 1849	4:00/4:30		10.30	
Muharrem 1268	Kasım 1851	05.00/05.30		11:00/11:30	
Recep 1268	18 Mayıs 1852	05.00/05.30		10.30	
Cemaziyülevvel 1269	Şubat 1853	04.30/05.00		10.45	
Rebiyülevvel 1271	Aralık 1854	04.30/05.00			
Cemaziyelâhir 1272	Şubat 1856	05.00		10.30	
Zilhicce 1282	Mayıs 1866	05.00		10.15	
Zilhicce 1295	Aralık 1878	06.00		10.00	
Eylül 1319	Eylül 1903	04.30/05.00		10.30	
Mayıs 1325	Mayıs 1909	02.00		10.00	
Ağustos 1325	Ağustos 1909	02.00			
Haziran 1326	Haziran 1910.		09.30		17.00
Mayıs 1327	Mayıs 1911		10.00		16.30
Muharrem 1331	Aralık 1912		09.30		16.00
Haziran 1329	Haziran 1913		09.30		16.30
Teşrinievvel 1330	Kasım 1914		09.30		17.00
Haziran 1331	Temmuz 1915		11.00		16.00
Eylül 1332	Eylül 1916		09.30		17.00
Şaban 1335	Haziran 1917		12.00 (Ramazan Özel)		17.00
Rebiyülevvel 1336	Ocak 1918.		09.30		16.30
Şubat 1334	Şubat 1918		09.30		
Mart 1336	Mart 1920		09.30		16.30
Ağustos 1336	Ağustos 1920		10.00		17.00
Eylül 1337	Eylül 1921		10.30		16.00

Sonuç

Çalışma içerisinde aktarıldığı üzere, Osmanlılarda memuriyet hayatı; uzunca bir süre mesai başlama ve bitiş saati, haftalık ve yıllık tatil veya öğlen tatili, ek mesai ve ek ödeme gibi kavramlardan, ayrıca bir bütünlük ve devamlılıktan uzak olarak ve bunları sağlama yolundaki gayretlerle sürüp gitmiştir. Tanzimat'tan hemen önce ve bilhassa sonra, mesai konusundaki söz konusu gedik ve eksikliklerin giderilmesi yolunda önemli adımlar atılmaya başlanmıştır. Konu, İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarı döneminde daha esaslı ve sistematik olarak ele alınmış, hazırlanan çizelge ve talimatnamelerle, ayrıca çıkarılan yasalarla bugün Türkiye'de mesaiye ilişkin esaslar ana hatlarıyla oluşturulmuştur. Ancak dönem içinde ve biraz da dönemin karmaşasının tesiriyle mesai saatleri konusunda yukarı yönde seyreden disiplinsizliklerin önünü alabilmek gayesiyle girişilen düzenlemelerden arzu edilen neticeyi alabilmek mümkün olmamıştır. Böyle olunca da yönetici sınıf daha sert tedbirlere başvurmak durumunda kalmış, ama ne çare ki, memurların; nedenleri ve görülme biçimleri metin içerisinde ayrıntılı olarak aktarılan mesai kavramı tanımaz tavırları imparatorluğun son yıllarına kadar sürüp gitmiştir.

The concept of working hours and its implementation in Ottoman government offices (18th – 20th centuries)

This research stemmed from the lack of a study in which the working hours of Ottoman civil servants were addressed. The present study aims to fill the gap in the literature and attempts to answer the following questions in the light of archival documents: What were the working days and hours of the Ottomans civil servants? Was there a lunch break or occasional overtime? Was there a need to regulate the work day and shifts according to seasons? What was the average of daily and weekly working hours of civil servants? Where these hours uniformly obeyed? What kind of measures did the central administration take to assure civil servants to comply with the working hours? Finally, did the Ottoman bureaucracy leave a legacy for their Republican heirs with regard to daily working hours? If a positive answer would be given to this question, what did the founders of Republic in Turkey adopt from that legacy of Ottoman bureaucracy?

Key words: Ottoman Empire, Civil servants, Working hours, Holidays, Incompliance, Punishment

Osmanlı devlet dairelerinde mesai kavramı ve uygulaması (18.-20.Yüzyıllar)

Osmanlılarda mesai konusunun müstakil surette işlendiği bir çalışmanın olmayışının literatürde önemli ve doldurulması gereken bir boşluk oluşturduğu düşüncesinden hareketle girişilen bu araştırma, arşiv vesikaları ışığında şu sorulara cevaplar üretme amacındadır: Osmanlılarda mesai hangi gün ve saatlerdeydi? Öğle tatili veya ek mesai uygulaması var mıdır? Mesai saatlerinde mevsimlere göre bir düzenleme yapma ihtiyacı hissedilmiş midir? Memurların bir günlük mesaisi ortalama kaç saattir? Memurlar o saate riayet etmiş midir? Bu soruya olumsuz cevap verilmesine neden olan memurlar için merkezî idare ne tür tedbirler almış veya hangi yaptırımlarda bulunmuştur? Son ve tarihin ulaşmak istediği amaca uygun olarak, mesai saatlerine özgü esas ve uygulamalardan Osmanlılar varislerine bir miras bırakmış mıdır ve bu soruya olumlu cevap verilecekse Türkiye’de Cumhuriyeti kuranlar o mirastan ne kadar pay almıştır?

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, Memurlar, Mesai saatleri, Tatil, Disiplinsizlik, Ceza